תהודה

כתב עת למורשת יהודי תימן

גיליון 39

תשפ"א

עורך:

אדם בן־נון

הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות, תיעוד ומחקר

מייסודו של עובדיה בן־שלום

תוכן העניינים

דבר העורך 5

דבר נשיא האגודה 7

גנוזות

הרב יוסף קורח

בית הספר החדש בתקופה האחרונה בצנעא 9

מאמרים

אדם בנון

הרב יוסף קורח – איש למען העדה 49

אהרן גימאני

מצנעא לתל־אביב:

מכתבים מהרב יוסף קורח לפרופ׳ יהודה רצהבי 119

אליהו יונתי

מו״ר הרה״ג יוסף קורח

מנחיל הלחנים המקוריים של שירת תימן 155

מרדכי יצהרי

הרב יוסף קורח ובית הספר העברי בתימן 161

אבירן יצחק־הלוי

למנצח לבני קורח מזמור – לקט מכתבים 175

אהרן קאפח

בנן של־קדושים – מורנו ורבנו הרה״ג יוסף קורח זלה״ה 185

שירי כותבים

הרב יוסף קורח זצ״ל

וזה השיר אשר עלה בידי 223

הרב יוסף קורח זצ״ל

תהילותיי בפי 225

יואל אושרי
עד סוף כל הדורות 237

יעל בוסי
שתיקה רועמת 230

אברהם צובירי
חברותה 231

אסתר קאפח
אֵפר, חתן וכוס קשוחה 235

רשימת הכותבים 237

אדם בן־נון

הרב יוסף קורח – איש למען העדה

הרב יוסף קורח

רבנים גדולים ועסקנים מוכשרים העמידה קהילת צנעא בדור האחרון לגלות והראשון לגאולה. בעשור האחרון שלפני העלייה הגדולה, רבני הקהילה – הרב הראשי, הרב עמרם קורח, הרב שלום קורח, הרב סעדיה עוזירי וחבריהם כבר היו קשישים ותשושים מבחינה גופנית. כמה מהרבנים המוכשרים והצעירים ניצלו את ההזדמנות של פתיחת השערים ועלו לארץ ישראל, כגון הרב אברהם צדוק, הרב יוסף צובירי, הרב יוסף קאפח ודומיהם. בתקופה זו נטלו חלק בהנהגת הקהילה, באופן זה או אחר, כמה מחבריהם שנשארו בגולת תימן. אין ספק שאחד המיוחדים שבהם הוא הרב יוסף בן הרב שלום קורח.

ראוי הרב יוסף קורח שייכתב עליו ספר ביוגרפי מקיף, הסוקר את חייו ואת פעילותו הציבורית עם פרסום רשימות, מסמכים ומכתבים שכתב – הן בתימן הן בארץ ישראל. לעת עתה אסקור במאמר שלפנינו כמה מהעניינים המאפיינים את הרב ואת פעולותיו, ואפתח בפרק ביוגרפי קצר עליו. במאמרי אתמקד בעיקר בפעולותיו הכבירות בתימן.[1]

1 המאמר מתבסס, בין השאר, על הארכיונים הבאים: ארכיון הרב פנחס קורח, שם שמורים מכתבים והעתקי מכתבים ששלח מארי יוסף קורח ושנשלחו אליו; ארכיון

א. הרב יוסף קורח – ביוגרפיה קצרה

ביום שישי כ"ט באב תרנ"ג (1893) התחתן הרב שלום בן הרב יחיא קורח[2] עם שושנה (=שמעה) בת אברהם בן יחיא אלנדאף אַלמְכַּבִּי.[3] על שטר הכתובה חתומים חברי בית הדין של צנעא: הרב אברהם בן צאלח צאלח והרב סלימאן בן סאלם צאלח. בגב הכתובה נוספו גם חתימותיהם של הרב סאלם בן סאלם שמן והרב יוסף בן דוד מנזלי.

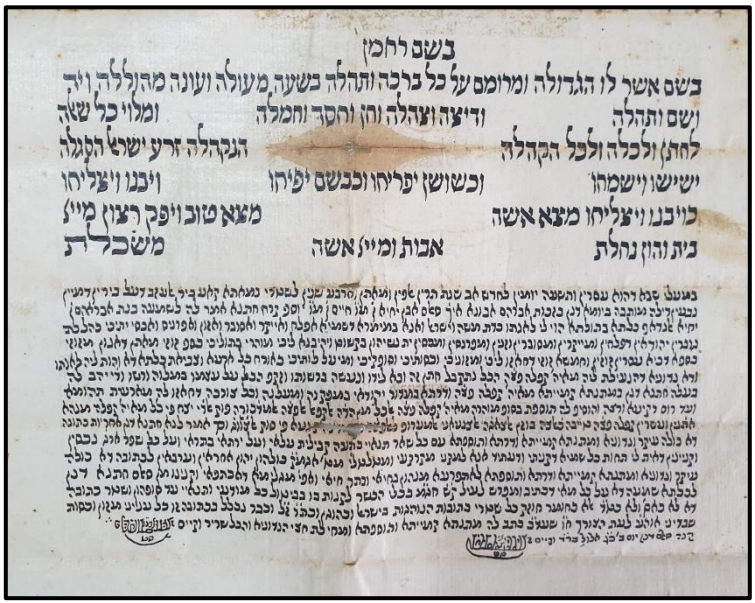
בשם רחמן
בשם אשר לו הגדולה ומרומם על כל ברכה ותהלה בשעה מעולה ועונה מהוללה ויה
ושם ותהלה ודיצה וצהלה והן והסד וחמלה ומלוי כל שאה
לחתן ולכלה ולכל הקהלה הנקהלה ארץ ישראל הגאולה
ישישו וישמחו וכשושן יפריחו וכבשם יפיחו ויבנו ויצליחו
כויבנו ויצליחו מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מיי
בית והון נחלת אבות ומיי אשה משכלת

שטר הכתובה של הרב שלום קורח (באדיבות הרב פנחס קורח)

משפחת עראקי, שם שמורים מכתבי מארי יוסף קורח שנשלחו ליוסף שלום חובארה; ארכיון אבנר כסאר, שם שמורים מכתבי מארי יוסף קורח שנשלחו לאביו, יחיאל כסאר. כאן המקום להודות להם על שחשפו בפניי את אוצרותיהם. בהזדמנות זו אודה לרבנים ולחברים הרב פנחס קורח, הרב עזרא קורח, הרב יוסף עראקי הכהן, הרב יעקב בן אברהם שרעבי, הרב נריה נהרי, יואל אושרי, איתי טירי ושי שבח – על שקראו את טיוטת המאמר ותרמו לי מידיעותיהם הרבות לאורך כתיבתו.

2 הרב שלום בן הרב יחיא בן הרב חיים בן הרב יוסף בן הרב שלום בן הרב יוסף בן הרב יהודה בן הרב שלום קורח.

3 אַלמְכַּבִּי, כלומר עושה הכִּבָּא. ראה חבשוש, שני המאורות, ב, עמ' 40.

ארבעה ילדים התקיימו לרב שלום קורח ולרעייתו – שני בנים ושתי בנות: ראומה (=רומיה) אשת יוסף בן שמעון שרעבי, חמאמה (=יונה) אשת יחיא בן הרב חיים משרקי, הרב יוסף וחיים.

הרב יוסף קורח נולד בט"ו באלול תרע"ב[4] (28.08.1912) בצנעא בירת תימן. בילדותו למד לפני אביו, הרב שלום קורח, ולאחר מכן למד לפני הרב יחיא קאפח והרב יחיא אביץ.

ביום שישי י"ז באב תרצ"ב (19.08.1932) התחתן הרב יוסף קורח עם מרת מלכה בת סלימאן קארה,[5] ממשפחת רבנים מיוחסת.[6] על שטר הכתובה שכתב החתן בכבודו ובעצמו, חתומים הרב יחיא בן סאלם אביץ והרב משה בן יוסף צארום. לרב יוסף קורח ורעייתו התקיימו שמונה ילדים: שרה אשת ר' טוב בן חיים צדוק, הרב פנחס, הרב עזרא, רחל אשת הרב חיים בן יהודה בניהו (עמר), נעמי אשת ר' יהודה בן הרב משה בדיחי, שושנה אשת ר' ציון עראקי, נחמה אשת הרב שמואל בן הרב עזרי אביעד, והרב שלום.

4 זה התאריך המדויק שכתב הרב יוסף קורח בעצמו בשני מקומות שונים (האחד במכתב שכתב כבר בתימן ב"ח בניסן תש"ז, 08.04.1947), כפי שמסר לי הרב פנחס קורח. מאחר שהתאריך הוא בסוף שנת תרע"ב, נתפס בתודעה כשנת תרע"ג.

5 מלכה בת סלימאן בן יחיא בן צאלח בן הרב אברהם בן הרב יוסף בן סאלם בן צאלח קארה. יש לציין שצאלח בן הרב אברהם, היה נשוי עם מלכה בתו של דודו – הרב סלימאן אלקארה. ראה ספיר, אבן ספיר, א, דף עו ע"ב; הרב יצחק הלוי א', איש ימיני, א, עמ' שצג, הערה 243; וכן מפורש בצוואת הרב סלימאן קארה, ראה גימאני, שטר הצוואה, עמ' 85. אגב אעיר, כי מקובל במשפחה שמלכה דנן, אשת הרב יוסף קורח, קרויה על שם זקנתה. עוד אעיר, כי חמיו של הרב יוסף קורח – סלימאן בן יחיא קארה, נפטר בל' בניסן תשמ"א (1981). מבני הרב יוסף קורח שמעתי שעל מצבת קבורתו של זקנם, סלימאן בן יחיא קארה, נכתב שנפטר בן פ"ו לחייו, אומנם בתחילת "ספר הישר" שהיה ברשות יחיא בן צאלח קארה נמצאה כתובת שכתב בהולדת בנו: "נולד הפרח הטוב סלימאן יום ז' לחדש סיון שנת תרנ"א" (13.06.1891). ונמצא שחי תשעים שנה בדיוק.

6 בזיכרונותיו (שרובם עדיין בכתב יד) כתב מארי יוסף קורח: "וכשנשאתי אשה מצאצאי מ"ו אברהם אלקארה, כתבתי השמות בכתובה עד דור שלישי, דהיינו עד בנו של מ"ו אברהם. כשלקחתי הכתובה להראותה למהרי"א [=למורנו הרב יחיא אלאביץ], צוה עלי לכתוב כתובה אחרת, ולכתוב בה גם דור רביעי בזה"ל: 'בן כבוד מורינו ורבינו אברהם אלקארה'. ראה דבריו בתוך: הרב קורח פ', רבי אברהם קארה.

מלבד אלה שֻׁכְלוּ הרב יוסף קורח ורעייתו עוד כמה ילדים: יחיא הבכור, ברכה, צביה וישראל (בין הרב פנחס והרב עזרא) ומאיר (בין רחל ונעמי).

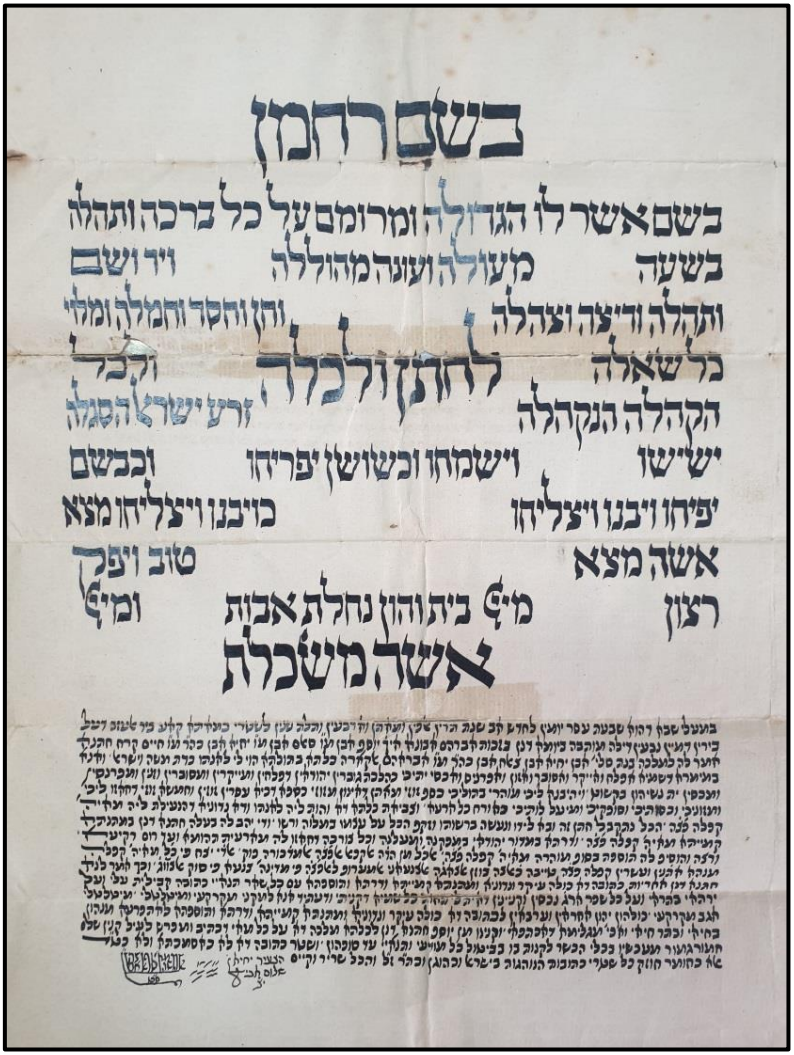
בשם רחמן
בשם אשר לו הגדולה ומרומם על כל ברכה ותהלה
בשעה מעולה ועונה מהוללה יד ושם
ותהלה ודיצה ושהלה וחן וחסד ורחמים ומלי
כל שאלה לחתן ולכלה וכל
הקהלה הנקהלה זרע ישראל הסגולה
ישישו וישמחו וכשושן יפריחו ובכשם
יפיחו ויבנו ויצליחו כזיבנו ויצליחו מצא
אשה מצא טוב ופק
רצון מיי ביתו והון נחלת אבות ומיי
אשה משכלת

שטר הכתובה של הרב יוסף קורח (באדיבות הרב פנחס קורח)

שלושה מהם נפטרו בצנעא: יחיא, צביה וישראל;[7] ועוד שניים בדרכם לעדן: מאיר וברכה.[8]

לפרנסתו עסק הרב קורח בתחילה במלאכת אבותיו, הצורפות, או כלשונו – "מלאכת תכשיטי הכסף". כמו כן משך ידו גם בכתיבת סת"ם ובמסחר בסת"ם, אך בעיקר יש לציין את עיסוקו בלימוד תינוקות של בית רבן בבית הספר החדש שנפתח בצנעא ובניהולו.[9]

הרב קורח אומנם לא שימש בתפקיד רשמי בחיי הקהילה בצנעא, אך היה אחת מהדמויות החשובות והמרכזיות בעשור שלפני חיסול גולת תימן. נראה שאין עניין הקשור לקהילת צנעא, שלא נטל בו חלק פעיל ומשמעותי. החל מחלוקת כספים לנזקקים ולמלמדי תינוקות – הן בצנעא הן בשאר ערי תימן וכפריה, וכלה בענייני העלייה לארץ ישראל, כשבתווך עסק גם בהצלת יתומים והברחתם לעדן, פנה לעזרה למוסדות בארץ ישראל ועוד.

לצד פעילותו הציבורית, גם כיהן פאר כמארי בבית הכנסת בית אלכסאר, מל את ילדי ישראל ואף שורר בבתי שמחה. הוא כתב תשובות בהלכה, והעלה מעט מחידושי תורתו על הכתב; ואף חיבר שירים, תפילות ופיוטים. עלה לארץ ישראל בעלייה הגדולה והתגורר ברמת־עמידר ברמת־גן.

השיב את נשמתו לבוראה לאחר ייסורים קשים בד' בכסלו תשנ"א (21.11.1990).

7 סיפור שסיפר לי הישיש הרב שלמה (סלימאן) בן שלמה (סלימאן) קארה כשבא לנחם את אחותו, מלכה, אשת הרב יוסף קורח על בנם שנפטר (מסתבר שהיה זה בנם הבכור, יחיא) הזכרתי בתוך: בן־נון, לימוד המשנה, עמ' 75–76, הערה 27.

8 במכתב ליחיאל כסאר מתאריך כ"ח באלול תש"ט (23.09.1949), כתב מארי יוסף קורח: "יום עזבינו את צנעא יום ה' ס'[דר] תבא. הברקתי אליך, ועברנו באוטומוביל מדרך חודידה, ומצאונו רעות רבות וצרות, ועיכובים רבים. ובאגב, בעיר באגל נאספה עלי עלמה בת חמש שנים מצער הדרכים. יהי שם ה' מבורך. ולא הגענו לעיר תעז כ"א [=כי אם] יום ב', יום לפני שלשום, ובירכנו מחיה המתים".

9 בכך המשיך דרך אביו, הרב שלום קורח, שגם הוא עסק בהעתקת ספרים ובלימוד תינוקות של בית רבן. וראה איך דרש עליו מארי רצ'א צארום דברי חז"ל: "מניח אני כל אומנויות שבעולם [...]". שכן בשאר אומנויות יש תרעומת מהבריות מלבד בשתי אלה. ראה גברא, ר' שלום רדאעי, עמ' 172–173, אות רמח.

ב. מנציח מסורת לשון חכמים

את הרב יוסף בן הרב שלום קורח לא זכיתי להכיר באופן אישי. אולם התוודעתי למסורתו הלשונית כבר משחר ילדותי. בימים שטקסטים מלשון חכמים המנוקדים על פי מסורתם של בני תימן היו נדירים מאוד, נראה שלא היה בית כנסת תימני שלא החזיק ספרי "מנורת המאור" בניקוד הרב יוסף קורח.[10]

כמו שכתבתי במקום אחר,[11] למסורת לשון חכמים התוודעתי לראשונה בשעה שהתבקשתי לקרוא לפני חבורת הלומדים שבבית הכנסת "אור מציון" בגדרה (ובראשם מארי חיים צאלח אַלאַעמַא), מספר "שתילי זיתים", ואני ילד קטון. באותם הימים הבחנתי שניקוד הרב יוסף קורח ב"מנורת המאור" תואם את הערותיהם ותיקוניהם של זקני תימן שאיתם למדתי, ומאז לא משה ידי מספר "מנורת המאור". הגיתי בו חדשים לבקרים, וממנו למדתי את יסודות מסורת תימן.

למעשה, ניתן למצוא טעויות של מילים המנוקדות שלא על פי רצף העניין. אך כמו שכתב הרב פנחס קורח בהקדמתו, הניקוד נעשה בלחץ של זמן, ולא היה באפשרות הרב המנקד לחזור ולהגיהו שוב. וכן התנצל הרב המנקד בהקדמתו שם וזה לשונו: "והואיל ואדם עשוי לטעות, בוודאי שיהיו לי שגיאות, וכל קורא מתבקש לתקן, ואתי תלין משוגתי".[12]

במשך השנים למדתי כי גם גדול חוקרי מסורת לשון חכמים התימנית, הלוא הוא פרופ' שלמה מורג, ביקש מהרב יוסף קורח לנקד בעבורו את מסכת מכות בתלמוד הבבלי. בתחילת המסכת כתב מורג כך:

> דפים ב–ט נוקדו ביד הרב י"ש [=יוסף שלום] פתיחי איש נֶהם. מדף י' ועד סוף המסכת בידי הרב יוסף קורח, איש צנעא. הגיה הרב יחיא אלשיך (וסימן הערותיו בשולי הדף).

10 חסיד, מנורת המאור.

11 בן־נון, זיכרון חיים צאלח, עמ' עו; הנ"ל, מבוא למנוה"מ, עמ' עד, הערה ט.

12 בן־נון, מבוא למנוה"מ, עמ' עו, הערה כב.

השווה לכך: מסכת מכות בניקוד הרב יוסף עמר עם שינויי גרסאות.[13]

ניקוד הרב יוסף פתיחי[14] הונצח כדרכם של שאר חכמי תימן, אולם המיוחד בניקוד הרב יוסף קורח שהוא סימן פעמים רבות קו רפה לציון אותיות רפות. תוספת חשובה זו אינה מקובלת בין הנקדנים השונים, ואף הרב יוסף קורח עצמו לא נהג כך כשניקד את ספר "מנורת המאור".

מאוד הפליאה אותי הערתו של מורג, על כך שהרב יחיא אלשיך הגיה את ניקוד גיסו – הרב יוסף קורח. הרב יחיא אלשיך נודע כמגיה מומחה וחד עין.[15] לתומי סברתי שאולי נפלו לרב קורח כמה טעויות ברצף ניקודו, והרב אלשיך הבחין בהן בעינו החדה. אולם להפתעתי מצאתי כי מדף י עד סוף המסכת יש בסך הכול שתים עשרה הגהות. שתיים מתוכן הן ציון גרסה חלופית, אך כל שאר ההגהות אינן נובעות מטעויות של הרב יוסף קורח, אלא תיקונים כלל לא משמעותיים לטקסט המופיע בעמוד הנדפס, שהרב

13 כוונתו למסכת מכות מהדורה קמא שניקד הרב יוסף עמר בטרם החל לנקד את כל התלמוד הבבלי.

14 הרב יוסף בן שלום פתיחי גדל במחוז נְהם בתימן, ועלה לארץ ישראל בצעירותו, בסביבות שנת תר"ף (1920). היה איש חינוך, ושימש כמורה בבתי ספר ובתלמודי תורה. לימד ילדים (מארי) במושבים שב"מטה יהודה", ובמשך תקופה אף העביר את שיעור הזקנים בבית הכנסת שבזי שבשכונת נחלת צבי בירושלים. היה חזן בעל רגש והצטיין במידת הענווה. נפטר ביו"ח בחשוון תש"ס (28.11.1999). גם פרופ' משה בר־אשר הזכיר שמועות לשוניות ממנו. ראה למשל בר־אשר, מילים וצורותיהן, עמ' 24, הערה 11; עמ' 29, הערה 43.

15 זו עובדה שאין עליה אף חולק. אך כחלק מסיפורי המופתים, הניסים והנפלאות שסיפרו עליו, מצאו בני משפחתו מקום לכתוב: "מוחו הכביר לא היה גרוע מסריקת מחשב. מעולם לא חזר ספר תורה שעבר תחת ידו, לצורך תיקון טעות. בנוסף לכך, מהירות הקליטה של רבינו היתה מופלאה. ולעיניו החודרות היה כושר צילום. לא פעם ולא פעמיים, כאשר היו גוללים ספר תורה לפניו מפרשה לפרשה או בשעת הגבהת ס"ת, היה עוצר ופולט מפיו 'טעות' [...]" (אלנדאף, רבנו יחיא, עמ' קפה–קפו). סיפורים נוספים העלו בתוך: "צדיק באמונתו יחיה". משום כבודם של בני המשפחה, לא אציין כיצד התייחס הרב נתנאל אלשיך לסיפורי המופתים המיוחסים לאביו המופיעים שם, ואכמ"ל.

יוסף קורח השאירו בכוונת מכוון. כך שאין כל תועלת ב"תיקוני" הרב יחיא אלשיך. כגון הנוסחה המשובשת 'למשטפא' שנוקדה על ידי הרב יוסף קורח 'לְמַשטְפֵא' (כדרכם של רוב חכמי תימן, שהלבישו את מסורתם על הטקסט העיצורי המשובש מבלי לתקנו), והועתקה בגיליון על ידי הרב אלשיך: 'לְמַשטְפֵיה' (משום מה ללא מפיק בה"א); או הנוסחה 'איתמר' שלא נוקדה על ידי הרב יוסף קורח, מפני חסרון האל"ף, והרב אלשיך העתיקה בגיליון כך: 'אִיתְאֲמַר'.[16]

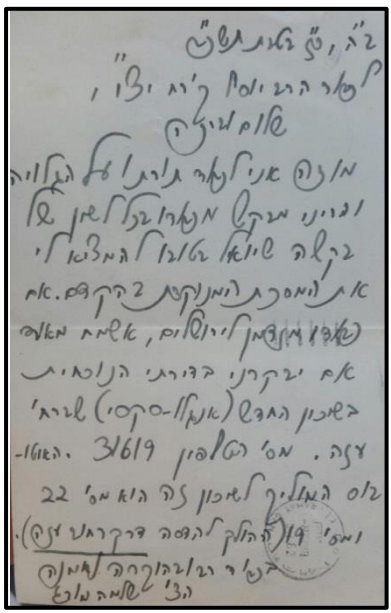

מורג לא ציין באיזו שנה נעשה הניקוד, אולם ממכתב שכתב מורג לרב יוסף קורח למד אני שהיה זה בסביבות שנת תשכ"ב (סוף שנת 1961). ואלו דברי מורג:

ב"ה, כ"ז בטבת תשכ"ב[17]

לכבוד הרב יוסף קרח יצ"ו,
שלום וברכה,

מודה אני לכבוד תורתו על הגלויה, והריני מבקש מכבודו בכל לשון של בקשה שיואיל בטובו להמציא לי את המסכת המנוקדת בהקדם. אם כבודו מזדמן לירושלים, אשמח מאוד אם יבקרני בדירתי הנוכחית [...].

בכבוד רב ובהוקרה נאמנה,
הצ'[עיר] שלמה מורג[18]

16 אגב אעיר, שכשניקד הרב יוסף קורח את "מנורת המאור" לבקשת יוסף חסיד, הוא מצא פתרון אחר לניקוד המילה הזו, גם מבלי לתקן את הטקסט העיצורי: אִיתְמַר. כלומר השווא שתחת הת"ו אינו מתייחס אליה, אלא זהו השווא של האל"ף החסרה.

17 03.01.1962.

מסיבות רבות שאין כאן המקום לפרטן, נעשה ניקודו של הרב יוסף עמר לתלמוד הבבלי כאבן שואבת לכל חוקר וקורא המבקש להתחקות אחר מילה זו או אחרת במסורת תימן. מאמרים רבים נכתבו על שיטתו, דרך עבודתו ומסורות הקריאה המשתקפות מניקודו. אולם זאת לדעת כי עדת תימן זכתה למקור נוסף לא פחות איכותי, המשמש כמקור לא אכזב למסורת תימן, והוא ניקודו של הרב יוסף קורח לספר "מנורת המאור".

מניקוד זה ניתן לדלות מסורות קריאה רבות ומגוונות. חלקן באו לידי ביטוי גם במהדורתו של הרב יוסף עמר, וחלקן מסורות קריאה ייחודיות המשקפות מסורת אחרת או הבנה שונה בטקסט. מלבד זאת מעלה נוספת יש בניקודו של הרב קורח ל"מנורת המאור", והיא שמקור זה משופע במילים רבות שאינן מופיעות בנוסח המשנה והתלמוד. לצערנו אף שניקוד הרב יוסף קורח ל"מנורת המאור" כל כך נפוץ, עם כל זה רוב חוקרי הלשון לא נתנו דעתם לעסוק בנוסחאותיו.[19] באמתחתי יש מאמר המנסה לתקן את המעוות – לשרטט קווים כלליים על שיטתו, דרך עבודתו ומסורות הקריאה המיוחדות המשתקפות מניקודו, ועוד חזון למועד.

ג. רב בית הכנסת בית אלכסאר

בעשור האחרון לפני חיסול גולת תימן היו בעיר צנעא כשלושים בתי כנסת וחדרי תפילה פעילים. מלבד הנוסח והמנהגים המיוחדים לכל בית כנסת, הייתה לכל בית כנסת הייחודיות שלו. יש מהם שכוכבם האיר דורות רבים כולל הדור האחרון, ויש מהם שבדור האחרון כוכבם דעך, יש כאלה שאין

18 כאן המקום להודות לרב פנחס קורח שמסר לי את המכתב.

19 יוצא מהכלל ד"ר יחיאל קארה, שהתייחס ל"מנורת המאור" בחלק ממאמריו, כגון קארה, מסורות קריאה, עמ' 191. ובפרט ראה הנ"ל, אחידות ושוני. אגב אעיר, שנים רבות שמעתי כי לד"ר יחיאל קארה קרבה משפחתית למלכה אשת מארי יוסף קורח, אולם בני המשפחה משני הכיוונים לא ידעו להצביע על הקשר. רק לאחרונה, בעזרת חברים מוכשרים, הצלחתי להרכיב את אילן היוחסין של משפחת קארה, ונתברר הקשר: יחיאל בן מאיר בן ברוך בן הרב יחיא בן הרב יוסף אלקארה, ומלכה בת סלימאן בן יחיא בן צאלח בן הרב אברהם בן הרב יוסף אלקארה.

לנו מידע רב עליהם וכדו׳. אופי בית הכנסת וייחודו נבעו מסיבות שונות ומגוונות, והעיקרית שבהן היא הרב שכיהן שם. לבתי כנסת שבהם היה הרב פעיל ומשמעותי, קבע סדרי לימוד וידע לטפל בעניינים פנים־קהילתיים בחוכמה, היה פוטנציאל גדול. לבית כנסת שבו היה רב שידע למסור שיעורי תורה ברמה גבוהה, בחן ובהסברה ברורה, נהרו ציבור לומדים מכל בתי הכנסת שבסביבה.

כזה היה בית הכנסת בית אלכסאר מאז שנקרא הרב יוסף קורח לכהן שם פאר על ידי יחיאל כסאר אַלמְצרִי.[20] חשוב לציין כי בית הכנסת הזה ידע הרבה תמורות, תהפוכות ומחלוקות לפני שהגיע הרב קורח לשם. כמו כן יש להדגיש כי הרב יוסף קורח לא נמנה עם בני משפחת כסאר המורחבת, ובזמן שנקרא לכהן בבית הכנסת היה יחסית צעיר (כבן שלושים). למרות זאת בזכות שידע הרב קורח להתנהל בחוכמה, זכה לאהדת ציבור המתפללים, לתמיכת בני משפחת כסאר ובעיקר לאמון מלא שנתן לו הממונה האחראי, יחיאל כסאר, שעקר לעדן באותה תקופה לרגל עסקיו. נראה שהמפתח להצלחה נעוץ במשפט שכתב הרב יוסף קורח ליחיאל כסאר באחד ממכתביו: ״גם אודיעך באגב בענייני בית הכנסת ובמה שנתחדש, עקב ואני בתור שומר מקום, וכאילו אתה מצוי בינינו [...]״.[21] רוצה לומר, מאחר שאני רק ממלא מקום.

מהמכתבים הרבים שראיתי מאותה התקופה ומראיונות עם זקנים ובני משפחה נגלתה לפניי דמות של רב חכם, משכיל, המערב דעתו עם הציבור, בעל רעיונות יצירתיים, שידע לקרוא את המפה ולפעול בהתאם – בשילוב של תקיפות וענווה. לא כמנהיג הבא להשתרר על הציבור אלא כמנהיג הרואה עצמו עבד של הציבור, ומעל הכול כבוד הציבור חשוב בעיניו.

20 יחיאל בן סלימאן בן אברהם כסאר אלמצרי. אביו, סלימאן, כונה בשם אלמצרי, מאחר ששהה במצרים זמן ממושך לרגל מסחרו. ראה הרב קאפח יו׳, דברי צדיקים, עמ׳ 8, הערה 1.

21 מכתב ליחיאל כסאר, כ״א באב תש״ה (07.12.1944).

הרב האציל מרוחו על המתפללים והלומדים, הרחיב את שיעורי הלימוד ואת ספריית בית הכנסת והעמיד את בית הכנסת בשורה הראשונה של בתי הכנסת המובילים בצנעא באותה התקופה.[22]

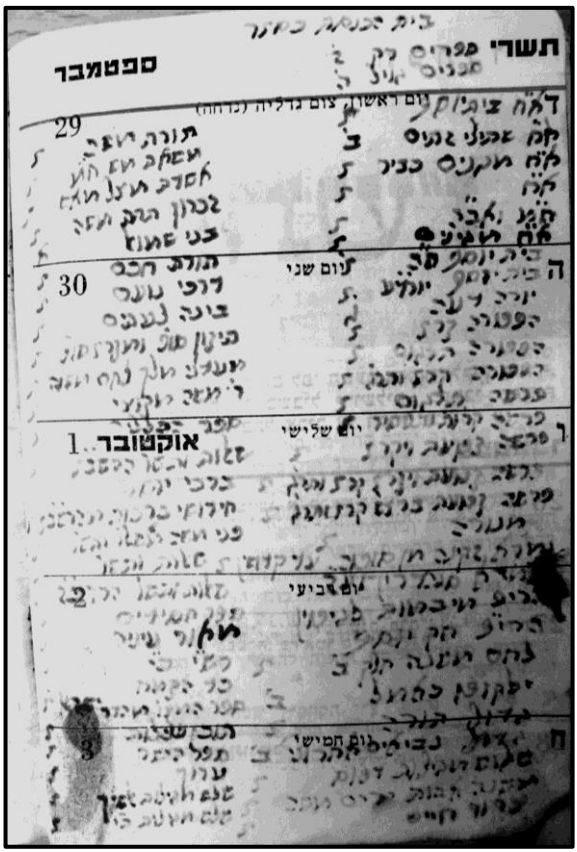

חלק מרשימת הספרייה העשירה של בית הכנסת בית אלכסאר בצנעא.
הרשימה הועתקה על גבי לוח שנה של "הקרן הקיימת לישראל" לשנת תש"ז.
(ארכיון הרב יוסף קאפח, באדיבות יוסי פרחי)

22 על ארגזי הספרים של בית הכנסת בית אלכסאר שלא נודע מה עלה בגורלם, ראה יצחק הלוי י', מגלות לגאולה, עמ' 60.

רקע על בית הכנסת בית אלכסאר ועל מנהיגיו

הרב יוסף קורח
(באדיבות הרב פנחס קורח)

בית הכנסת בית אלכסאר הוא אחד מבתי הכנסת העתיקים בצנעא,[23] ותקופה מסוימת אף התקיימה בו ישיבה.[24] בית הכנסת ממוקם סמוך לשוק ולחנויות בעלי המלאכה. מסיבה זו התמלא בית הכנסת בכל יום בתפילות מנחה וערבית, כי "אנשי החנויות מתקבצים שם להתפלל".[25] בית הכנסת היה יחסית גדול, ולפי הערכת הרב אברהם צדוק (עלה ארצה לאחר סוכות תש"ד, 1943) בתקופתו התפללו שם כחמישים איש.[26] לבית הכנסת הייתה חצר לא כל כך גדולה (הסמוכה למגרש ענק), מרוצפת באבן בזלת (חֲבַשׁ סַוּדֵא) אך עם צירופה לבית הכנסת יכלו להתכנס שם ציבור רב. לכן בעשור האחרון לפני העלייה הגדולה שימש בית הכנסת מקום התכנסות לקיבוצי תפילה בשעת צרה למחנה הדרדעים.[27] בפרט לאחר

23 עתיקים באופן יחסי כמובן. ראה הרב גמליאל ש', בתי הכנסת, א, עמ' 12–13.

24 הרב קורח ע', סערת תימן, עמ' מד, הערה 43; והשווה הרב קורח שלום, איגרת בוכים, עמ' כו: "עוד היתה ישיבה של ת"ח [=תלמידי חכמים] ותלמידים בבית הכנסת 'בית אלכסאר', שהיו נקבצים שם בכל יום כשעתים אחרי ארוחת הבקר".

25 הרב מחפוץ ג'ראפי, בתוך: גימאני, מגיד צדק, עמ' פט. והשווה צדוק ח', באוהלי תימן, עמ' 294. גם הרב שלום קורח הזכיר ש"כה"ר שלום שמן היה יוצא אחר תפלת ערבית, ופותח חנותו ונושא ונותן עד שתכלה רוב הרגל מן השוק, ואח"כ הולך לבית הכנסת 'בית אלכסאר', ומתקבצים אליו הרבה מהחנוונים, ולומד עמהם הלכה כשעה ומחצה, כ"ז [=כל זה] לזכות את הרבים". הרב קורח שלום, איגרת בוכים, עמ' כב.

26 הרב אברהם צדוק בהערתו על "דברי שלום", בתוך: הרב צדוק א', אחד היה אברהם, עמ' רמא.

27 הרב גמליאל ש', פקודי תימן, עמ' 71–72; הנ"ל, פעמי העלייה, עמ' 194; גיאת, פרקים, עמ' 126; יצהרי מ', פרקים, עמ' 69.

שהורחבה חצר בית הכנסת ושופצה, הודות לתרומת האישה הנכבדת בדרה בת הגביר סלימאן חבשוש, אשת אברהם שאער (ממתפללי בית הכנסת).[28]

בבית הכנסת התפללו בתחילה בנוסח שאמי.[29] אחד הרבנים המפורסמים שם היה הדיין הרב יחיא בן שלום כהן.[30] בין הרבנים שכיהנו אחריו היה הרב חיים בן שלמה כסאר (נפטר בתרע"ב, 1912),[31] הרב יחיא כסאר (זקנו של הרב חיים בן שמואל כסאר) והרב חיים קורח, שבסוף ימיו קשתה עליו ההליכה לבית אלאוסטא ולכן התפלל שם בשבתות ובחגים ובכל יום בבוקר (כי מנחה וערבית התפלל בבית מדרשו, שם לימד "עין יעקב" לאחר ערבית).[32] לאחר מכן כיהן שם הרב עמרם קורח, אחיינו של הרב חיים בן שלמה כסאר, כרב בית הכנסת.[33]

28 הערת הרב יעקב בן אברהם שרעבי בשם יהודה בן שמעון פנחס כהן.

29 הרב צובירי, סידור כנה"ג, עמ' 13; הרב גמליאל ש', פקודי תימן, עמ' 71; הרב יצחק הלוי ש', דברי שלום, עמ' טו. אגב אעיר, שמהרב אבידור דאר שמעתי שהרב שלום חבשוש התפלל בבית הכנסת בית אלכסאר, והרב צובירי יו' (מתולדותיו, עמ' 5) כתב שאת בית מדרשו קבע בבית הכנסת בית אלכוחלאני. יש לציין כי אף שהתפללו שם בנוסח שאמי, זה לא הפריע לרב יחיא קאפח להתפלל שם תקופה בסביבות שנת תרע"ב. ראה חובארה, בתלאות תימן, עמ' 72; הרב קאפח א', עיונים, עמ' 140, הערה 106.

30 מקובל לומר שנפטר בשנת תרכ"ז (1867). ראה הרב קורח ע', סערת תימן, עמ' לה; קעד, מס' 39. אולם יש המפקפקים בזה, וסוברים שנפטר מאוחר יותר, שכן כנראה הוא זה שחתום על הרשאה לשחיטה ביום חמישי [כ"א] בטבת בקצ"ו (תרמ"ה, 08.01.1885). ראה הרב קאפח יו', הליכות תימן, עמ' 90; גברא, אנציקלופדיה, א, עמ' 257, ערך 'כהן, יחיא בו שלום'. [בידי מכתב של הרב איתמר כהן לרב יוסף קאפח, ובו הוא מבקש ממנו מידע על הרב יחיא כהן ועל חיבוריו, והרב קאפח השיב לו בג' בסיוון תש"ם (18.05.1980) כך: "אשר למבוא על תולדותיו ומפעליו הכבירים של הגר"י כהן, עד כמה ששמעתי פעם כי הגר"י צובירי שליט"א עסק בזה, ובודאי יכול להועילך בקלות"].

31 הרב קאפח א', ירִיעות אהרן, עמ' 165.

32 עוזרי, גלי אור, עמ' 43; הרב קאפח א', גדולי תימן, עמ' 68. אך כשהיה בכוחו, מקום תפילתו של מארי חיים קורח היה בבית אלאוסטא, כמו שכתבתי (בתוך: בן־נון, זיכרון הרב צובירי, עמ' 39, הערה 10) בשם הרב צובירי שאמר לרב יוסף עראקי הכהן; וכן אמר נכדו, ר' פנחס בן הרב אלעזר קורח, לרב נריה צובירי. אגב אעיר, שהרב קאפח יו'

מסיבות שלא ניכנס אליהן, נאלץ הרב עמרם קורח לעזוב את בית הכנסת בית אלכסאר, ופתח מניין חדש בקומה השנייה של בית הסמוך לביתו (בית כנסת זה נקרא 'בית עמרם'). במקומו כיהן בבית אלכסאר כרב במשך תקופה קצרה הרב חיים כסאר.[34] בעקבות המחלוקת הידועה בין העיקשים לדרדעים, עבר בית הכנסת לדרדעים, ואז עקר הרב חיים כסאר לבית הכנסת בית אלשיך.[35]

מאז החלו להתפלל בבית הכנסת בית אלכסאר בנוסח בלדי־דרדעי,[36] על פי הנהגותיו של הרב יחיא קאפח (ולא על פי הרב יחיא אביץ). לבית הכנסת בית אלכסאר הוזמן לשמש כרב מארי סעיד צאלח, חתנו של הרב יחיא

(הרב חיים קורח, עמ' 1001) ציין שמארי יוסף בן שלום קורח (אבי מארי חיים קורח) לימד "עין יעקב" בבית אלאוסטא.

33 הרב צובירי, סידור כנה"ג, עמ' 13; הרב גמליאל ש', פקודי תימן, עמ' 71; הנ"ל, פקודי תימן, עמ' 71; צדוק ח', באוהלי תימן, עמ' 294.

34 בהשתדלות אביו שמואל ואחיו סאלם. יש לציין כי שמואל וזקנו של מארי חיים כסאר התפללו שם לפני כן (בתקופת הרב עמרם קורח) כמו שכתב חבשוש, שני המאורות, ב, עמ' 209. על מלחמת הדרדעים והעיקשים (ובפרט ר' שמואל כסאר ובנו ר' סאלם) בבית הכנסת הזה, ראה חבשוש, שני המאורות, ב, עמ' 209; הרב גמליאל ש', בתי הכנסת, א, עמ' 150–153, 239–243, 250–251; הנ"ל, בתי הכנסת, ב, עמ' 357–364; הנ"ל, בתי הכנסת, ג, עמ' 150–153; 239–243. מלבד המסמכים האלה, יש בידי מכתב מתאריך י"ט בסיוון תרצ"ו (09.06.1936), המתאר את סיפור לקיחת מפתחות בית הכנסת על ידי שמואל כסאר ושני בניו בזמן אמת. לעומת כל זה, ראה הרב עוזירי ע', מלאך ה', עמ' קכ–קכב. אגב אעיר, שהרב קאפח א' (יריעות אהרן, עמ' 186) כתב שלאחר שהרב חיים כסאר ראה שלא ימונה למארי בבית המדרש של הרב יחיא קאפח, "החל ללמוד וללמד בבהכנ"ס שרעבי ובית אלשיך עד שנת חיסול הגולה". ונשמט ממנו שלפני כן היה תקופה בבית הכנסת בית אלכסאר.

35 הנושא מורכב יותר, שכן כאמור לעיל, בידינו מסמכים ומכתבים מאותה התקופה וכן עדויות מהמתפללים שם המספרים על מחלוקות קשות שהגיעו לבתי המשפט, ורק בעקבותיהם הורחקו בני משפחת שמואל כסאר, ומפני הכבוד קיצרתי.

36 הרב גמליאל ש', פקודי תימן, עמ' 71. וכן הזכיר הרב אברהם צדוק בהערתו על "דברי שלום", בתוך: הרב צדוק א', אחד היה אברהם, עמ' רמא.

קאפח,[37] ואף מארי שלמה מגארי עבר להתפלל שם. לאחר שעלה מארי סעיד צאלח לארץ ישראל (בשנת תש"ג, 1943), נקרא הרב יוסף קורח לכהן שם פאר, ושימש בתפקיד רב בית הכנסת בית אלכסאר עד העלייה.[38]

הרב יוסף קורח יושב על כיסא מסתובב בבית הספר החדש (באדיבות הרב פנחס קורח)

כמו שהזכרתי לעיל, הרב יוסף קורח ראה את עצמו כממלא מקום, בעל תפקיד זמני. ועל כן בכל פרט ופרט עדכן את פטרונו, יחיאל כסאר. מהמכתבים אנו למדים על מארי שעינו פקוחה על כל ענייני בית הכנסת. החל ממקומות התפילה של המתפללים וכלה בשליחי הציבור, כשבתווך הוא משכין שלום בין אנשים שאינם מסתדרים זה עם זה.

לעת עתה נפתח בסדרי הלימוד בבית הכנסת שהתרחבו ביוזמת הרב יוסף קורח.

סדרי הלימוד בשבת לפנות בוקר

את שעות הלילה המאוחרות בליל שבת עד תפילת שחרית ניצלו בני צנעא לתורה ותפילה. יש מהם שקראו זוהר, ואחר כך קראו תהילים; ויש שקראו

37 כמו שכתבתי במקום אחר (בן־נון, הלימודים בתימן, עמ' 25), והשווה הרב עוזירי ע', מלאך ה', עמ' קכג. על מארי סעיד צאלח ראה הרב קאפח א', יריעות אהרן, עמ' 174–175; הנ"ל, גדולי תימן, עמ' 81. את תמונתו תמצא אצל שער, צנעא וסביבתה, עמ' 16, תמונה מס' 14. ויש להוסיף שהיה חתנו של הרב יחיא קאפח בזיווגו הראשון.

38 השווה הרב גמליאל ש', חכמי היהודים, עמ' לה. וזה לא כדברי הרב שלמה־אכלופי (היכל מלך, עמ' תפ): "סמוך לעליה, עמד בראשה הרב הראשי הגאון רבי עמרם קורח זלה"ה". פרט זה אינו נכון כמובן, כמו שהערתי על כך בתוך: בן־נון, הלימודים בתימן, עמ' 25, הערה 39.

את הפרשה שניים מקרא ואחד תרגום, יש שניצלו את הזמן לאמירת "בקשות"[39] מיוחדות, ויש שלמדו משנה.[40]

הרב יחיא קאפח תיקן בשעות אלה סדר לימוד משנה עם פירוש המשנה להרמב"ם בלשונו הערבית, כמו שכתב בעצמו:

> ואנן הוא דעבדינן לתורת אבותינו שלא תשתכח מישראל בעיר תהלה צנעא. כי קבענו למודינו במשנה עם פי' הרמב"ם בערבי [...] ואחרי כן התחלנו ללמוד פירוש הרמב"ם בערבי בלילי שבת מחצות [...] ונמשך הדבר שגם בקצת בתי כנסיות נתקנאו לעשות כמעשנו כמאמר רז"ל קנאת סופרים תרבה חכמה [...].[41]

כמו שכתבו רבים, קנאת סופרים הרבתה חוכמה, וסדר לימוד המשנה עם פירוש המשנה בערבית הועתק גם בבתי כנסת אחרים.[42] גם לאחר פטירת הרב יחיא קאפח בי"א בכסלו תרצ"ב (21.11.1931), מילא את מקומו נכדו, הרב יוסף קאפח.[43] אולם לאחר עליית הרב יוסף קאפח לארץ ישראל, הלך בית הכנסת של הרב יחיא קאפח הלוך וחסור. ראה למשל את דברי הרב יוסף קורח המבקש את המילון העברי של הרב יוסף קאפח שנשאר בבית הכנסת:

> אם תוכל לפייס את החבר הטוב כ'[בוד] השה"ט מר יוסף דוד קאפח לוותר לי בס'[פר] המלון העברי שלו שבבית הכנסת שלהם, ואתה תקנה לו אחר או תשלם לו מחירו, מה טוב. כי אני חפץ לו מאד, ועדיין לא זכיתי לו. ולא עוד, אלא שהוא

39 "בקשיות", כלשונם של בני תימן.

40 ראה למשל הרב גמליאל ש', חכמי היהודים, עמ' לג–לד. באמתחתי מאמר על זמני לימוד המשנה, ובו אני מרחיב ומפרט את מקומות הלימוד וסדרי הלימוד השונים.

41 הרב קאפח יח', מלחמות השם, עמ' מח–מט.

42 על הסתירות בדברי הרב יוסף קאפח בהקשר של היקף לומדי המשנה עם פירוש המשנה בערבית עמדתי במקום אחר.

43 ראה למשל לוי, הולך תמים, עמ' 97.

> ברשותו ובזכותו ולא בזכות ביה"כ [=בית הכנסת]. ואין עוד קביעות עסק תורה כבראשונה, לומר שהם צריכים לו.[44]

גם במכתב אחר הזכיר זאת שוב בכאב: "מי יתן ותתכונן כנסת של מורינו ועט"ר [=ועטרת ראשנו] המנוח הישיש תנצב"ה כך. חבל על עלבונה, ובפרט אחרי נסיעת יחיא בדיחי".[45] מאחר שכך, חלק נכבד מהציבור האיכותי שחפץ ללמוד, השתתף בשיעורי הרב יוסף קורח שבבית הכנסת בית אלכסאר.

בכל תפוצות ישראל ניצלו את השבת ללימוד, כדברי חז"ל: "לא ניתנו שבתות וימים טובים אלא לעסוק בהן בדברי תורה". מציאות החיים הקשה בתימן והרדיפה אחר הפרנסה בשאר ימות השבוע גרמו לכך שהלימוד בשבתות ובימים טובים היה עיקר לימודו ונשמת חייו של היהודי, ועל כן ניצלו גם את לילות השבת ללימוד תורה, כאמור לעיל. הרב יוסף קורח שהכיר בפוטנציאל הטמון בשבת בכלל ובלילות השבת בפרט, העשיר את סדרי הלימוד בבית הכנסת בית אלכסאר. הוא לא הסתפק בלימוד משנה עם פירוש הרמב"ם, אלא אף הקדים לו סדר לימוד ב"מורה הנבוכים" בלשונו הערבית [=דלאלה' אלחאירין].[46] נמצא שלילות שבת היו פוריים מאוד והפיקו מהם את המרב.

הרב קורח, שהיה מחנך מטבעו, ראה חשיבות בהעמדת דור צעיר של תלמידי חכמים, ואכן בני התשחורת נהרו אליו בהמוניהם, ובשיעוריו השתתפו עשרות לומדים. באחד ממכתביו הוא מתאר את סדר יומו בשבת:

> אף בשבת אין מנוחה. משעה ה' או ו' בלילה מתעוררים משנתינו, ולבית אלהים נהלך ברגש, 'כסאר', ללמוד בתחלה 'דלאלה' [=מורה הנבוכים] עד שעה ז', ונתחיל המשנה. ותודה

44 מכתב ליוסף שלום חובארה, כ"ו בכסלו תש"ה (12.12.1944).

45 מכתב ליחיאל כסאר, כ"א באב תש"ה (31.07.1945). הרב יחיא בן חיים בדיחי היה החזן בבית הכנסת של הרב יחיא קאפח, יצא מצנעא לכיוון עדן בשנת תש"ה (1945), הגיע לישראל רק בעלייה הגדולה, התיישב בהרצלייה, וכיהן כמארי בבית הכנסת "אבי דוד".

46 לימוד "מורה הנבוכים" היה נוהג בדרך כלל במוצאי שבת, אולם גם ר' טוב בן עזרי צדוק מספר כי בביתם למדו "מורה נבוכים" בלילות שבת. ראה "ר' שלום ב"ר יחיא רדאעי ז"ל", בתוך: גברא, ר' שלום רדאעי, בהסכמות הספר, ללא ציון מספרי עמודים.

לה' על חשק המתרכזים אצלי כמו מ' עד נ' עד ס' – עד קודם עלות השחר. ונעסוק ברמב"ם עד זמן התיקון.[47]

לא פעם שמעתי מפי זקנים שהשתתפו בשיעורי הרב יוסף קורח בבית הכנסת בית אלכסאר באשמורת הבוקר, שבילדותם היו משכימים ללמוד בשמחה, מאחר שהיה מעודד את הקטנים לקרוא את המשנה לפי התור.[48] יש לציין כי למרות הפילוג בקהילה, השתתפו בשיעוריו גם לומדים מהפלג העיקשי. בהקשר לזה יש להוסיף מה ששמעתי על אחד שהשתוקק להיכנס ללמוד שם, אך מאחר שהיה מהפלג העיקשי לא הרגיש בנוח להרשות לעצמו להיכנס בין הלומדים, ולא פעם מצא את עצמו שומע את השיעור כשהוא עומד מבחוץ.

הנהגה חדשה – פתיחת בית הכנסת במוצאי שבתות

המנהג בעיר צנעא שבמוצאי שבתות בתי הכנסת סגורים ובני העיר מתפללים בבתיהם.[49] הסיבה הרשמית שניתנה לכך היא, מאחר שחששו שמישהו ישתכר בסעודה שלישית "ויבוא לבית הכנסת בקלות ראש כשהוא שיכור",[50] או מהטעם ש"אפשר שיהיה הש"ץ שתוי ואינו מוציאם ידי

47 מכתב ליוסף שלום חובארה, ט"ו בתמוז תש"ה (26.06.1945).

48 בן־נון, לימוד המשנה, עמ' 77. מהרב יעקב בן אברהם שרעבי שמעתי שפעמים אף נתן לתלמידיו המובחרים (כגון יעיש בן סלימאן בדיחי מן שבאם) לקרוא פירוש המשנה בערבית בזמן השיעור, כדי לעודדם, ולהראות שבחם בעיני הציבור. אגב אזכיר את זיכרונות תלמידיו שהעליתי בעניין "מנורת המאור": "כמה מבוגרים בני העדה סיפרו לי שהרב יוסף קורח היה מלמדם את הפרקים הנקראים בחגים, מנקד את המילים הקשות שבהם ומתקן את טעיות הדפוס. ואכן ראיתי ספרי מנורת המאור שיש בהם תיקונים מעין אלה". ראה בן־נון, מבוא למנוה"מ, עמ' קיז, הערה נא.

49 הרב צובירי יו', סידור כנה"ג, עמ' תקמא–תקמב; הרב קאפח יו', הליכות תימן, עמ' 9; והשווה פירושו על הרמב"ם הלכות שביתת יום טוב ו, יח, עמ' קנג, ציון כח; הרב גמליאל ש', חכמי היהודים, עמ' מא; גויטיין, התימנים, עמ' 252; חובארה, בתלאות תימן, עמ' 338; הרב קורח שלמה, עריכת שולחן, עמ' רה; הרב קאפח א', יריעות אהרון, עמ' 69–71.

50 הרב צובירי שם; והשווה גויטיין, התימנים, עמ' 252.

חובתם".[51] ויש מי שכתב את הטעם המוזר: "כדי שגם הנשים תשמענה את ההבדלה".[52]

ידוע לנו כי רק שני בתי כנסת היו פתוחים בצנעא במוצאי שבת לתקופה מסוימת בדור האחרון: האחד, בית הכנסת מסורי שהיה פתוח בזמן הרב יחיא אביעֵ, ולאחר התפילה היה מלמד שעתיים מדרש רבה;[53] השני, בית הכנסת עואעֵ בזמן שהרב דוד עואעֵ כיהן שם כרב.[54]

למעשה יש להעיר שמנהג זה אינו ייחודי לצנעא בלבד, וידוע לנו על עוד מקומות בתימן שבתי הכנסת היו סגורים במוצאי שבת והתפללו בבתים, כגון בקריית אלקאבל,[55] במנאכֵה,[56] ברדאע,[57] בדַמאר[58] ובגיבלה.[59]

51 הרב קאפח שם. אגב אעיר שלדברי נחום (מצפונות, עמ' 136) גם בפורים התפללו מנחה וערבית בבתים ביחידות, אולם יש עוד לבדוק את היקף המנהג הזה.

52 חובארה, בתלאות תימן, עמ' 338.

53 הרב גמליאל ש', חכמי היהודים, עמ' מא; הרב קאפח א', יריעות אהרון, עמ' 69–71. מר' סעיד יצחק שמעתי שהוא ואביו ר' יצחק יצחק השתתפו בשיעור זה. ראה בן־נון, זיכרון סעיד יצחק, עמ' 56.

54 הרב קאפח א', יריעות אהרון, עמ' 69–71. ופליאה על הרב ערוסי (מחקרי מורשת, עמ' 18) שכתב בשם מרואייניו: "מלבד בית כנסת 'אלואסטא' [כך במקור. אב"ן] בצנעא, שהתפללו במוצאי שבת בבית כנסת". דבר זה אינו נכון, כמו שכתב במפורש הרב יוסף צובירי, שהיה מרבני בית הכנסת מיום שנולד עד היום שעזב את צנעא, ואף טרח להנציח ולתעד את מנהגי בית הכנסת במשך כל ימי חייו. גם כל זקני בית אלאוסטא שפגשתי, העידו באופן פשוט שבית הכנסת היה סגור במוצאי שבת עד שעלו ארצה.

55 רק בשנים הסמוכות לעלייה (תש"ט–תש"י), מחמת שנתמעטו הציבור, פתחו אחד מהם. ראה הרב קאפח א', יריעות אהרון, עמ' 69–71.

56 ראה הרב קאפח א', שם, בשם הרב יהודה ימיני.

57 המנהג הקדמון היה להתפלל בבתים, ורק משנת תרכ"ה (1865) הנהיג הרב יחיא סאלם עומיסי שיתפללו בבית הכנסת שלו, ובעקבותיו נמשכו שאר בתי כנסיות. ראה הרב יחיא עומיסי בתוך: עמיהוד, שיח שפתותינו, עמ' טז, פגינציה ראשונה.

58 רק מארי יחיא גרידי פתח את בית הכנסת שלו במוצאי שבת. משולם, ספר דַמאר, עמ' 50. אגב אעיר, שבצנעא ובדַמאר התפללו יחיד גם תפילת מנחה בערב תשעה באב (הרב קאפח יו', הליכות תימן, עמ' 44; משולם, ספר דַמאר, עמ' 53).

59 "מעולם לא התפללו אותה [=את תפילת ערבית למוצאי שבת] בבית הכנסת בגיבלה". הרב סולימאן, שרשרות גבלות, עמ' 44.

אחד מהחידושים של הרב יוסף קורח הוא פתיחת בית הכנסת בית אלכסאר גם במוצאי שבת. לאחר התפילה נשארו ללמוד,[60] כמו שכתב במכתב לידידו יחיאל כסאר בכ"א באב תש"ה (31.07.1945):

> גם אודיעך שמאחר הפסח נקבענו במוצאי שבת לפתוח בית הכנסת [בית אלכסאר. אב"ן] להתפלל ולעסוק בתורה, ואשריהם ישראל איך הם נשמעים. תחילה למדנו מחברת,[61] ועתה אנו לומדים רבינו בחיי.

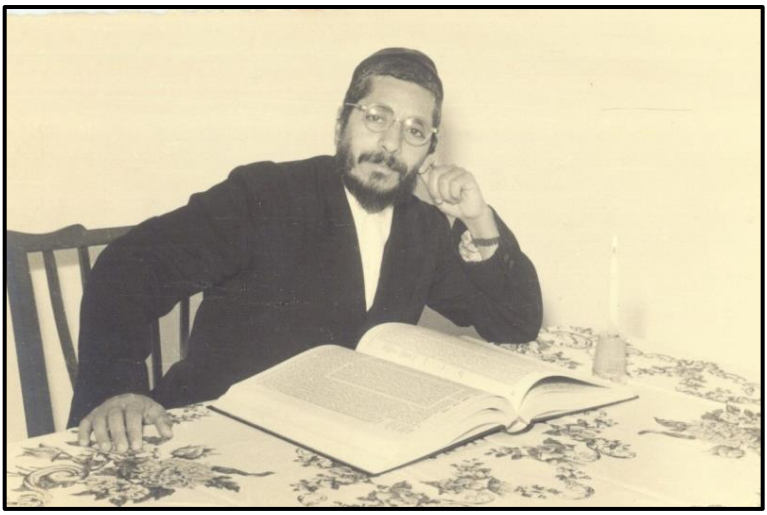

הרב יוסף קורח (באדיבות הרב פנחס קורח)

60 כמו שכתבתי במקום אחר (בן־נון, זיכרון שמעון דהבאני, עמ' 14, הערה 46) הלימוד במוצאי שבת היה נפוץ בפלג הדרדעי, אז למדו בעיקר "מורה הנבוכים" אך גם ספרים אחרים. ראה הרב חמדי, חכמה ומוסר, עמ' 28, 30; הרב קאפח יו', הרמב"ם וגולת, עמ' רנט; הנ"ל, הליכות תימן, עמ' 9; הרב קאפח א', ירִיעות אהרן, עמ' 174; ועוד.

61 כנראה כוונתו לאחת ממחברות התיגאן. על לימוד מחברת התיגאן במקהלות עם, ראה בן־נון, כתה"י התימניים, עמ' 55–56.

שליחי הציבור

כידוע, בבתי כנסת מתוקנים, הרב (ה"מארי") הוא הסמכות הבלעדית המחליטה מי ראוי להיות שליח ציבור בכלל ובימים נוראים בפרט. אין זו החלטה הנתונה בידי ה"וועד". על המארי לדאוג ששליח הציבור יתאים לכל הקריטריונים ההלכתיים, שיהיה מרוצה לקהל, יהיה בקי במקרא, יבין את אשר הוא מוציא בשפתיו, יֵדע היטב את הנעימות השונות, בעל קול ערב וכדו'. אולם יש נטייה לאנשים, בפרט לאלה הפחות ראויים, לדרוש בכוח את התפילות ה"חשובות", ביניהן תפילת מוסף לראש השנה. מארי שהוא מנהיג מטבעו, יודע להתחכם ולמצוא פתרונות יצירתיים – מצד אחד לעמוד על שלו ומצד שני לפייס את המתלונן.

באחד המכתבים אנו שומעים על אחד המתפללים שאינו מוכשר לשמש כשליח ציבור, שתבע להתפלל מוסף של ראש השנה. להלן נראה כיצד פתר הרב יוסף קורח בעיה זו.

> בביה"כ [=בבית הכנסת] שרויים בשלום.[62] [...] שלח לי ח"מ[63] להניחו להתפלל מוסף יום ב', ועשיתי עצמי כמאן דלא ידע. מה לי ולצרה הזאת לצעֵר הציבור בדבר שאין מתקבל על הלב. ושחדתי אותו בפזמונים בליל ר"ה, כפרה על הכל.[64]

מקומות המתפללים בבית הכנסת

בקהילה שבה בית הכנסת נוטל חלק כה מרכזי בחיי היום יום, גם למקומות הישיבה בבית הכנסת יש חשיבות גדולה. לדברי הרב שלום גמליאל, קניית המקומות בבית הכנסת נעשתה בדמים יקרים (כנראה בבניית בית הכנסת).

62 עניין השלום בבית הכנסת היה בנפשו ובדמו של הרב יוסף קורח. ואכן, משום כבודו לא נחלקו אנשים בפניו. אולם הוא לא היה נאיבי, ושימו לב לדבריו במכתבו ליחיאל כסאר מתאריך י"ז בסיוון תש"ה (29.05.1945): "מצב הכנסת לפי ראות עיני טוב מאד, ובפני לא יש חולקים. ואם יש שלא בפני, מהיכן אדע. ופשוט שכל מה שיש באחורי האדם, האחרים רואים לו והוא אינו רואה. ועדיין לא שמעתי שום דבר".

63 לא הזכרנו את שמו המפורש מפני דרכי שלום.

64 מכתב ליחיאל כסאר, ד' בתשרי תש"ו (11.09.1945).

הבנים הגדולים (בעיקר הנשואים) ישבו ליד האבות כשהם נשענים על הקיר, וילדיהם לפניהם.[65] המקומות עברו בירושה בדרך כלל. לאחר שנפטר אדם, מקומו נשאר ריק למשך תקופה (בדרך כלל שנה), ולאחר מכן היה עובר לשם בנו המבוגר. ואם בן הנפטר עדיין צעיר, יכול לשבת במקום הנפטר אדם אחר (עד שיתבגר הבן), רק לאחר שנטל רשות כמובן.[66]

עניין המקומות בבית הכנסת שימש לא פעם כסלע המחלוקת בין ציבור המתפללים. לפעמים נמצא שהתפנה מקום ומתפלל אחר ניסה להשתלט עליו, ולפעמים מתפלל החליט שהמקום אינו לפי כבודו או שאינו נוח לו מסיבות שונות. במקומות מסודרים המארי היה מתערב, ולא מאפשר שאיש הישר בעיניו יעשה.[67]

גם כשנדרש הרב יוסף קורח לטפל בעניינים מעין אלו, ריצה ופייס את המתפללים, והשיב את הסדר על כנו. השינויים שנוצרו נבעו מנסיעת יחיאל כסאר לעדן למשך תקופה ארוכה. מטבע הדברים, ציון, בנו של יחיאל כסאר, המשיך לשבת מול מקומו הריק של אביו. אולם הרב יוסף קורח החליט, שיש צורך להעביר את הבן, שיֵשב לפניו, כדי שיוכל להשגיח עליו, וכה כתב לאביו: "בנך, ציון, מיום שנסעת הושבתי אותו לפני ולא במקומו".[68]

בכמה מכתבים אנו שומעים על אחד המתפללים שרצה להשתלט על מקומו של יחיאל כסאר, ששהה בעדן. וכשניסו לפצותו במקום אחר, לא הסכים מפני "שהוא משער שאין מקום אב'[רהם] מדינה כפי כבודו, וטוען שהוא חושש מן הקור, יען והיא סמוכה לפתח ולחלונות, ועדיין אני מרצהו".[69]

65 הרב גמליאל ש', בתי הכנסת, א, עמ' 270. לפעמים הייתה צפיפות, ונוצר מצב שזקן ישב באמצע בית הכנסת. ראה חובארה, בתלאות תימן, עמ' 35; חבשוש, שני המאורות, א, עמ' 68.

66 ראה למשל הרב גמליאל ש', בתי הכנסת, א, עמ' 270–272.

67 ראה למשל את הסיפור עם מארי סעיד עוזירי שאפשר לאחד המתפללים לשבת במקומו של מארי סאלם עמר אלאכרם, מאחר שלא בא להתפלל בקביעות. חבשוש, שני המאורות, א, עמ' 68.

68 מכתב ליחיאל כסאר, ראש חודש תמוז תש"ה (12.06.1945).

69 מכתב ליחיאל כסאר, ראש חודש תמוז תש"ה (12.06.1945).

ד. נעים זמירות ישראל

משורר מומחה

בעיר צנעא מקובל שלא כל החפץ להשמיע קולו יכול לשיר במסיבות. היו משוררים מיוחדים, בעלי קול ערב שתפקידם היה לשורר בסעודות מצווה – סעודת נדר, סעודת הודיה, שבע ברכות וכדו' – ושאר הציבור ישבו בדממה.[70] בצנעא בוצעה השירה ללא כל כלי נגינה, אפילו ללא תוף וצלצל, שאלה היו מותרים רק בשירת הנשים.[71] השירה עברה במסורת איש מפי איש. הייתה הקפדה על דיוק בנעימה, והיו הרבנים גוערים במי שמשנה את הנעימות.[72] אך המשוררים המומחים ידעו לגוון בנעימה, ואף כשיש לחזור על שורה פעמיים, היו עושים שינוי קל כדי ליתן תבל בנעימה.[73]

מימין: מארי יוסף קורח, מארי יוסף צובירי, ר' סלימאן קארה ומארי יחיא אלשיך
ברית המילה של הראל צובירי, באדיבות הרב חיים צובירי

70 וכתב הרב שלום רדאעי שפעם אחת הייתה קצת הברה, ואמר מארי רצֹא צארום למסובים ש"אנחנו חייבים לחשוב כאילו (מו') [מ"ו] שלום קורח בינינו, ונזכור סדריו, ואיך היה גוער במי שהיה מפריע במסבה". גברא, ר' שלום רדאעי, עמ' 173, אות רמט.

71 בן־נון, למנצח בנגינות.

72 הרב אלנדאף, מנהגי ומסורת, עמ' רעו, אות ב. והשווה את דברי הרב יוסף עראקי הכהן, בדף המצורף לקלטות שמע של האשמורות (שהתקיימו ברמת־עמידר באלול תשנ"ב): "דורות רבים של בעלי תפילה עמדו לה ליהדות תימן, כל אחד וסגנון תפילתו עמו. אולם המשותף לכולם היה, שלא חידשו הם משלהם מאומה, אלא כל אחד שמע משחר נעוריו את בעלי התפילה אשר בקהילתו, קלט אל קרבו את הנעימות וסגנון התפילה, שחזר על עצמו שנה אחר שנה, עד שקנו שביתה אצלו. וכאשר הגיעה העת

ראש המשוררים בדור האחרון היה הרב סעיד עוזירי וחבר תלמידיו ומקורביו: ר' עזרי בן יחיא נדאף, הרב חיים בן יהודה חובארה, הרב סאלם בן סאלם קלזאן, ר' שמואל בן מארי אהרן הכהן, הרב יוסף בן יעקב צובירי, ר' סעיד בן מוסא אלגמל. מטבע הדברים כשנחלקה הקהילה לשתיים, נוצר מחסור במשוררים בקהילתו של הרב יוסף קורח. אולם למעשה גם בקהילת העיקשים המצב כבר לא היה כבתחילה עם עליית חלק מהמשוררים לארץ ישראל, ביניהם ר' עזרי נדאף (עלה לארץ בשנת 1933),[74] הרב חיים חובארה והרב יוסף צובירי (עלו לארץ בשנת 1943). בצר להם ומחוסר ברירה החלו להזמין את מארי מאיר צובירי ומארי יחיא אלשיך, אף שלא היו מהמשוררים.[75] כמו שכתב מארי מאיר צובירי במכתב מתאריך י"ט באב תש"ד (08.08.1944):

> רק קוראים לנו אני ויחיא נתנאל שיֹ לשורר בבית חתנים, לפי שנתמעטו עלינו המשוררים בנסיעה לארה"ק [=לארץ הקודש], חזרו אלינו, והולכים לשמח חתן וכלה לכבוד ה'.[76]

כבר בנערותו של הרב יוסף קורח הבחין הרב יחיא אביֹ בכישרונו, והחל לטפחו ולקרבו לקדמת הבמה.[77] הרב יוסף קורח היה בעל חוש מוסיקלי כבר

בה הושם על שכמו המשא לעבור לפני התיבה ולשמש כשליח ציבור לעדתו, שמעו שיירי זקני הדור המבוגר ועמם הדור החדש בקהילה, את אותן הנעימות ואת אותו סגנון התפילה, כך שהיה הדור המתחדש של בעלי התפילה בבחינת קנקן חדש מלא ישן. הנהגה זו תואמת את פסק רבינו מהרי"ל (הוב"ד ברמ"א הלכות יוה"כ, סי' תרי"ט, ס"א): 'ואל ישנה אדם כמנהג העיר ואפילו בניגונים וכו". וטעם נתנו לדבר, מפני שמבלבל את הקהל".

73 השווה צדוק מ', מחשבת ישראל, עמ' 273.

74 ראה בן־נון, זיכרון חיים צאלח, עמ' 10, ובהערה 46.

75 התייחסות לטענות משפחת אלשיך בנושא, תמצא אצל בן־נון, זיכרון חיים צאלח, עמ' 24–25, הערה 85.

76 ראה צוריאלי, מכתבי משפחת, עמ' 259.

77 ראה הרב קורח פ', הרב יוסף קורח, עמ' קפ.

מקטנות, ואף ניחן בקול ערב וחזק. את יסודות השירה למד מאביו, הרב שלום קורח.[78] על השתוקקותו לקלוט נעימות חדשות יעיד הסיפור הבא:

> הוא סיפר שפעם אחת עבר ברחוב באחד הערבים, והנה הוא שומע קול שירה עריבה מאד, נצמד לקיר הבית שמשם בקעה השירה, והאזין לשיר "איומה לדוד חכי" שהושר על ידי הרה"צ אהרן הכהן, שהיה משורר ובעל קול ערב ונעים. אאמו"ר התענג מאד למשמע השיר שנלוותה אליו השראה וחן של יראת שמים וכיסופים. לאחר שהסתיים השיר נחרת במוחו ובמשך כמה שעות היה מפזם שיר זה, ואזנו היתה קשובה להאזין ולקלוט את נעימותיהם ולחניהם של המשוררים בתקופתו, ובזה הצליח להשתלב בין המשוררים במסיבות. נטיה זו לשירה הביאתו לשיר לצדו של הרב סעיד אלעזיירי ראש ורב בית הכנסת אלאוסטא, שהיה ידוע בשירתו המעולה, והיטיב עם אבי מורי בעין יפה להדריכו בעולם השירה.[79]

מרדכי יצהרי, מתלמידיו של הרב יוסף קורח, כתב כך:

> מארי יוסף היה תלמיד חכמים מובהק ובעל קול נעים שזמרתו הדהדה בכל אירועי שמחה של היהודים. הוא

78 הרב שלום קורח למד שירה בעת עבודתו עם המשורר ר' אברהם משרקי אלמתמל [כינוי קדום, שלא נתבררה משמעותו]. כמו שכתב הרב יוסף קורח בחיבורו "חיי שלום", ראה הרב יוסף קורח, בתוך: הרב קורח פ', ענף עץ אבות, עמ' תתקכד; הרב קורח פ', הרב יוסף קורח, עמ' קפ. והשווה הרב קורח פ', פתיחה. אגב אעיר, שמארי חיים צאלח אלאעמא סיפר לי שר' אברהם משרקי אלמתמל היה שכן של מארי יחיא קאפח (בן־נון, זיכרון חיים צאלח, עמ' 19), ושם (עמ' 24, הערה 84) הזכרתי שעליו כתב צדוק מ' (יהודי תימן, עמ' 162): "בהיותי בתימן הכרתי זקן צנוע, אברהם אלמשרקי שמו, וכינויו 'אלמתמל'. הוא ידע ניגונים קדומים שלא היו מוכרים בימינו, וכשהיה מוזמן לשיר היה משתק את המשוררים הצעירים, שלא למדו את הסלסולים שנשמרו בפיו". על זה יש להוסיף שהוא נזכר גם אצל צובירי יצ', מצנעא עד ציון, עמ' 62.

79 ראה הרב קורח פ', הרב יוסף קורח, עמ' קפ.

> השתתף בכל הפעילות החברתית שעשה אתנו שליח הסוכנות היהודית. כאיש שניחן בקול נעים ובקליטה מהירה, הוא קלט את המנגינה של השירים שלימד אותנו יוסף בן דוד [...].[80]

הרב יוסף קורח אימץ את עצת חז"ל: "במקום שאין אנשים השתדל להיות איש", והוא היה האיש, ה"משורר" בה"א הידיעה בקהילתו. לא תיתכן שמחה ללא הרב יוסף קורח. וכן כתב באחד ממכתביו: "וכן בכל משתאות חברתינו אין מניחים אותי – בעל כורחי ושלא בטובתי".[81] כך שעל כל טרדותיו המרובות יש להוסיף את עצם היותו משורר בבתי שמחה, תפקיד שגזל חלק נכבד מזמנו.

על היקף פעולותיו בתחום השירה אנו לומדים בדרך אגב מתוך התנצלות שכתב באחד ממכתביו על כך שאינו יכול להאריך כמו שהתבקש:

> אך אדון, למען[82] רוב המשתאות עם טרדתי, איני יכול עתה להאריך לך משהו, כ"א [=כי אם] ההכרח. נא למחול. הלא עתה יצאנו מבית סעודת נדר של בת רצא אלצארום, ושבוע שעבר וקודם לו נטרדתי בחתונת שמעון יודא דהבאני בבת שלום תנעמי. ועתה בחתונת דאוד יחיא חבארה אַלעַאקִל[83] בבת יחיא חבארה אַלאַזרַק.[84] ושבוע הבא אי"ה בחתונת יחיא בכה"ר משה אלצארום בבת סאלם אב'[רהם] יצחק אַלדַּבַּאגּ, אַלמָרי.[85]

80 יצהרי מ', פרקים, עמ' 431.

81 מכתב ליוסף שלום חובארה, ט"ו בתמוז תש"ה (26.07.1945).

82 כלומר, בגלל.

83 עאקל=ממונה. כך כינויו.

84 כך כינויו, מפני שהיה תכול עיניים.

85 מכתב ליחיאל כסאר, כ"ז בשבט תש"ו (29.01.1946). אַלדַּבַּאגּ, כך כינויו, על שם מלאכתו, שהיה בורסקאי. והוסיף "אלמרי" כסימן זיהוי נוסף, וזהו הרב שלום יצחק הלוי מקריית־אונו.

חוג השירה שהתקיים בביתו של הרב יוסף קורח (חג הסוכות)
המבוגרים מימין לשמאל: שמעון צדוק, הרב יוסף קורח, הרב אהרן קאפח, יחיאל בדיחי, ר' יצחק קארו, ר' מאיר קארו (באדיבות הרב פנחס קורח)

הרב יוסף קורח לא הסתפק רק בנעימות צנעא, והטה אוזנו לקלוט גם נעימות קהילות אחרות, כגון נעימות יהודי מנאכה שעליהם אמר שהם שכללו את המנגינות "לפי רוחם הם, לא לפי רוח צנעא". יתרה מכך, הוא דאג להנחיל את לימוד השירה לציבור הרחב. בתחילה בחוג שירה שהתקיים בבית הספר אלשיך בשכונת הדר יוסף בתל־אביב,[86] ולאחר כמה שנים גם

86 ראה הרב קורח פ', הרב יוסף קורח, עמ' קפא. סיפר לי ידידי הרב יוסף עראקי הכהן, כי כששמע שנפתח חוג השירה, הצטרף גם הוא בין הלומדים, כי חשב שבכל שיעור ילמדו שם שירים חדשים, שאינם מוכרים לו. להפתעתו בשיעור השתתפו רבים שלא הכירו את השירה התימנית כלל. ועל כן היה חוזר הרב יוסף קורח על השיר פעמים רבות, ולא עזבו עד שראה שכל המשתתפים קלטו את הנעימה אל נכון. הרב יוסף השתתף בשניים או בשלושה שיעורים, ואז פנה אליו הרב יוסף קורח ואמר לו: "אל תטרח לבוא יותר, זה לא בשבילך", ומאז חדל להשתתף בשיעורים. לאחר זמן לא רב, כבר הזמינו לשיר איתו בציבור. היה זה בשבת חתן של דוד בן סאלם קאפח עם אילנה בת לוי

בחוג שירה שהתקיים בביתו.[87] ונמצא שהרבה מבני תימן הבקיאים היום בשירה הם תלמידיו או תלמידי תלמידיו.

זכה הרב יוסף קורח שחלק משיעורי השירה שלימד הוקלטו, וברבות השנים אף הועלו לאינטרנט ויצאו לאור בדיסקים לזיכוי הרבים. כך שכל החפץ לטעום טעימה משירת תימן או ללומדה היטב, יוכל לעשות זאת מפי הרב יוסף קורח.

שליח ציבור

אף שנעימות התפילה בצנעא היו אחידות בדרך כלל, היו שני בתי כנסת שנעימותיהם מיוחדות – בית כנסת בית אלאוסטא ובית כנסת בית צאלח.[88] כמו כן היה ידוע על חזנים מוכשרים בעלי רגש ובעלי קול ערב מבתי כנסת שונים, שנהרו לשמוע אותם ציבור רב מבתי כנסת אחרים, באמירת "כתר מלכות" בליל יום הכיפורים. למשל את הרב חיים בן יחיא חובארה בבית הכנסת חובארה,[89] את הרב אברהם צאלח ובנו חכם בבית הכנסת בית צאלח,[90] את הרב רצא צארום בבית הכנסת בית אלמסורי,[91] את ר' סאלם בן אברהם טירי בבית הכנסת בית אטירי,[92] את הרב סעיד עוזירי בבית הכנסת בית אלאוסטא,[93] את השד"ר הרב שלמה נדאף בבית אלשיך,[94] ועוד.

אלשיך (כ"ב בשבט תש"ם, 09.02.1980). את סדרי השירה בשבת ניהל, כמובן, הרב יוסף קורח. כשראה את הרב יוסף עראקי הכהן בין המוזמנים, הזמינו לענות לו לפליאת כל הנוכחים, אף שהיה אז צעיר יחסית (כך קירב ועודד הרב קורח את הצעירים המוכשרים, כדרך שקירב אותו הרב יחיא אביץ בצעירותו כנ"ל). לאחר השירה התגאה בו הרב יוסף קורח, ואמר לעיני הנוכחים: "זה תלמיד שלי".

87 כמו שסיפרו לי הרב פנחס קורח, הרב עזרא קורח, הרב אהרן קאפח ור' יצחק קארה.

88 צדוק מ', יהודי תימן, עמ' 161; גמליאל מ', דרכיי סיפרתי, עמ' 17.

89 עוזרי, גלי אור, עמ' 43; חובארה, בתלאות תימן, עמ' 32.

90 הרב שלום עוזירי, בתוך: עוזירי י', עֹז ושלום, עמ' שלו.

91 הרב קאפח יו', דברי זיכרון, עמ' תנ. והשווה הנ"ל, הליכות תימן, עמ' 34.

92 כפי ששמעתי מזקנים, ובראשם מארי חיים צאלח אַלאַעמֶא.

93 כך שמעתי מהרב יוסף עראקי הכהן. והשווה לזה את מה שהזכרתי (בן־נון, זיכרון חיים צאלח, עמ' 5, ובהערות שם) שהיו באים מבתי כנסת אחרים לשמוע את קירוי הכוהנים בראש השנה מפי הרב סעיד עוזירי בבית אלאוסטא.

על הרב יוסף קורח נאמר "איזהו חכם, הלומד מכל אדם". הוא הכיר את כל הדקויות של בעלי התפילה המיוחדים מהאסכולות השונות, ואף טרח ללמד את תלמידיו את נעימת האזהרות המיוחדת, כפי שאמרה סאלם צאלח בבית הכנסת בית צאלח;[95] ואת הקטע "היום הרת עולם" במוסף ראש השנה, כפי שאמרו ר' סעיד אלגמל בבית הכנסת בית צאלח. עד כדי כך התבונן והכיר דקויות של בעלי תפילה שונים. התפלאתי לשמוע באחת מהקלטותיו, שלא נעלם ממנו אפילו כיצד אמר מארי סעיד עוזירי את המשפט "גאה, תמוך רגלי ודגלי" בסדר העבודה ביום הכיפורים.

מימין לשמאל: הרב יוסף קורח, הרב חיים כהן ואחיו ר' שמואל כהן (בני מארי הארון אלכהן), ר' סעיד משרקי (באדיבות הרב פנחס קורח)

94 כך כתב לי ר' מרדכי יצהרי, שנהג ללכת לשמוע אותו. והשווה גברא, ר' שלום רדאעי, עמ' 260, אות 2.

95 פלא כיצד נעימה מרוממת זו שהייתה מיוחדת לבית הכנסת בית צאלח בלבד, הפכה כיום לנעימה השגורה והרגילה בבתי הכנסת הצנעאנים בארץ. אין לי ספק שלמארי יוסף קורח יש חלק גדול בהנצחתה ובהנחלתה. על נעימה זו ראה מה שכתבתי בתוך: הרב עראקי הכהן ובן־נון, מבוא לשבועות, עמ' 16, הערה ו; בן־נון, זיכרון עזרי צאלח, עמ' 28–29; הנ"ל, זיכרון חיים השאש, עמ' 8–9.

מבנו, הרב שלום קורח שמעתי, כי בילדותו היה אביו מעודדו ומזרזו ללכת ביום הכיפורים לבית הכנסת "נווה שלום הכהן" (שהתפללו בו בנוסח שאמי כידוע), כדי לשמוע את נעימותיו המיוחדות של הרב סאלם טיבי ולספוג מאישיותו הגדולה. גם זירזו ללכת לשם לשמוע וללמוד איך קוראים תהילים בקול אחד באיטיות ובהשתפכות הנפש, ולקלוט את הנעימה העֲרֵבה של הזוהר, שנאמרה במקהלה מפי זקני בית הכנסת.[96]

ה. סופר מהיר

לפרנסתו עסק מארי יוסף קורח בכתיבת סת"ם. הוא שימש כסופר מומחה כבר בהיותו בתימן, ובעיקר התמיד בעבודתו זו לאחר שעלה לארץ ישראל. פעמים רבות, לרוב טרדותיו כבר לא יכול להתפנות לכתיבה, והפנה את המזמינים לחבריו שהיו סופרים באותה תקופה: ר' סעיד יצחק, הרב מאיר צובירי, הרב שלום רדאעי ועוד.[97]

מלבד העתקת סת"ם בכתב אשורי יפה, ניחן מארי יוסף קורח בכישרון מיוחד לדעת להביע את עצמו בלשון צחה וברורה ובשפה רהוטה. כתב היד שלו – הן כתב רש"י הנקרא שכֹט הן כתב עגול (שלמד כבר בתימן) – היה ברור ומסודר להפליא. הוא ידע לכתוב מכתבי רֵעים עם דיווח אינפורמטיבי,[98] ואף ידע לכתוב מכתבים רשמיים כמקובל. הוא הכיר

96 על נעימה זו כתב הרב גמליאל ש' (בתי הכנסת, א, עמ' 25) שיש בה מעין נעימת הגמרא.

97 כך עולה ממכתביו הרבים. גם ברשימה שכתב הרב שלום רדאעי, ובה מנה את כל ספרי התורה שכתב בחייו, הזכיר ספר תורה שכתב "למסחר, להרב יוסף קורח (בעיר צנעא)". ראה גברא, ר' שלום רדאעי, עמ' 325. הרב יוסף קאפח הקדיש מאמר שלם לסופרים בתימן, ומנה כמה מסופרי הדור האחרון. ראה הרב קאפח יו', מעתיקי ספרים, עמ' 961. במאמרו לא נזכרו הרב מאיר צובירי, הרב יוסף קורח והרב שלום רדאעי. במקום אחר הזכיר הרב קאפח את הרב שלום רדאעי וכתב עליו כך: "לבלר מהיר אך לא מפורסם". ראה הסכמת הרב יוסף קאפח, בתוך: גברא, ר' שלום רדאעי, ללא עמודים.

98 באלה שילב לא פעם פתגמים בלשון הערבית (בלשונם: "משל ערב"). גם במכתבים שקיבל מבני תימן שולבו פתגמים, ראה למשל הפתגם שכתב לו הרב קאפח: "מטחני ולו גשת, מנכלי ולו פשת" [=הרחיים שלי, ואפילו הם רק גורסים (יוצא מהם גַ'שוּש,

בכישרונו, ובאחד ממכתביו לתלמידו אליה גיאת כתב לו: "תספוג ממכתבי כמה וכמה סדר המכתבים והסגנון".[99] גם שאר מכיריו ומקורביו הכירו ביכולתו, ועל כן הוא התבקש על ידי אישים שונים לנסח מכתבים בעבורם[100] או להעתיק בעבורם תעודות ולכתוב להם שטרות.[101]

את מכתביו המרובים של הרב קורח ניתן לחלק לשני סוגים: הסוג האחד, מכתבים רשמיים שכתב למוסדות שונים, כגון "הברית העברית העולמית", "הג'וינט", "הסוכנות היהודית", "ועד התימנים", "התאחדות התימנים בארץ ישראל", ועוד; הסוג השני, מכתבים שכתב לידידיו ורעיו, כגון אליה גיאת, הרב שלום גמליאל, חיים ושדי, יוסף שלום חובארה, הרב אהרן חמדי, הרב צדוק יצהרי, ישראל ישעיהו, יחיאל כסאר, מארי יחיא נסים מנצורה, שלום יעיש מנצורה, יהודה לוי נחום, מארי שלום עוזירי, הרב יוסף קאפח, הרב שלום רדאעי, יהודה רצהבי, דודתו (אחות אביו) רשל אשת חיים גמל [שגרה במצרים], ועוד. בתווך יש לציין נציגים של גופים שונים, שכבר הפכו לידידיו: שמעון אביזמר, יוסף בן דוד, חיים צדוק, יוסף צדוק, ועוד.

במשך השנים נתקלתי במכתבים רבים של רבנים ועסקנים מהעשור האחרון שלפני העלייה – הן אלה שפורסמו בספרים שונים הן אלה הגנוזים בארכיונים ציבורים ופרטיים. לא אגזים אם אומר, שלפי מה שראיתי, כמות

גריסים שהיו עושים מהם הַרִיש), הנפה שלי ואפילו נקביה גדולים]. בן־נון, חקר נוסחאות, עמ' 237, ובהערה 188.

99 בתוך: הרב קאפח א', מתהלך בתומו, עמ' 364.

100 ראה למשל מה שסיפר יצהרי מ' (הייתי בן ערובה, עמ' 176) כמסיח לפי תומו, שהרב עזרי אביעֹ סיפר לו בהיותם בכלא, שהחליט יחד עם חבריו לבקש מהרב יוסף קורח לשלוח מכתבים לעדן ולארץ ישראל ולספר להם על מצבם בתימן ועל עלילת הבנות.

101 ראה למשל את התעודה לבית הכנסת אלכוחלאני, בתוך: הרב גמליאל ש', בתי הכנסת בצנעא, א, עמ' 296–298. מהמכתבים שראיתי עולה שהרב יוסף קורח גם התבקש להעתיק בעבור הרב עמרם קורח את פנקסי הגזיה, את פנקסי התמיכה במלמדים ובעניים ועוד. באחד ממכתביו לשלום יעיש מנצורה הוא מציין בדרך אגב שהוא כותב שטרות בין יהודי הכפרים, וכה כתב לו: "לוּ תראה כמה אנו עושים שטרות ביניהם" (בתוך: מנצורה, מרבד הקסמים, עמ' 293).

המכתבים האדירה שיצאה מפרי עטו של מארי יוסף קורח מכפילה ומשלשת את כמות המכתבים של כל הכותבים האחרים שראיתי (עד היום) גם יחד.[102] רק מעט ממכתביו של הרב קורח פורסמו בספרי הזיכרונות שכתבו אישים בני אותה התקופה.

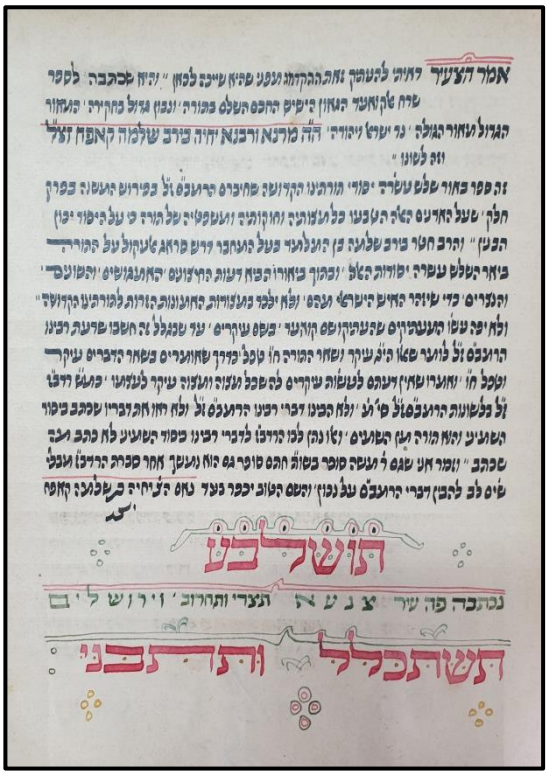

כתב יד הרב יוסף קורח (באדיבות הרב פנחס קורח)

102 ליבי אומר לי שהיחיד שאולי כתב בכמויות כאלה הוא הרב צדוק יצהרי (בעיקר מכתבים שכתב לאחיו שלמה), אולם לעת עתה לא נחשפתי לכל מכתביו השמורים בידי בנו, ר' מרדכי יצהרי, ואין לו לדיין אלא מה שעיניו רואות.

לא פעם תהיתי מתי הספיק הרב קורח לכתוב כל כך הרבה מכתבים בימים העמוסים והטרופים שהיו לו, כשהוא מלמד בבית הספר ובבית הכנסת, ומכתת רגליו מהספד בבית אבל לשורר בבית שמחה, ומשם לברית מילה וכדו', ועל כולנה כשהוא טרוד אחר פרנסתו ופרנסת בני ביתו. את התשובה מצאתי באחד המכתבים שם כתב: "מה רבו מאוד טרדותי, עד שאיני נעזר כ"א [=כי אם] בלילה על משכבי לכתיבת המכתבים וכל צרכי מכתיבות וכו' וכו'".[103]

במשך עשרות השנים מאז חיסולה של גולת תימן, העלו רבים מבני יוצאי תימן את זיכרונותיהם על הכתב – בצורת ספרים, מאמרים ורשימות שונות. הצד השווה לכולם, שהם נכתבו בארץ ישראל, על פי רוב עשרות שנים לאחר התרחשות האירועים. מטבע הדברים מצוי הדבר שהשכחה והבלבול תופסים חלק נכבד בזיכרונות אירועי אותם ימים. מקום של כבוד יש למכתבי הרב יוסף קורח המנציחים והמתעדים אירועים שונים סמוך להתרחשותם, גם אם הם נכתבים בדרך אגב כמסיח לפי תומו.

הרב יוסף קורח ניחן בחוש תיעוד מפותח. במכתביו משוקע חומר היסטורי נדיר, ייחודי, מגוון ועשיר, אותנטי ומדויק, הנוגע לתחומים שונים. מכתביו המרובים והתכופים הם כמו יומן המגולל את דברי ימי קהילת צנעא בעשור האחרון בגולת תימן. חלק מהמכתבים הם ארוכים מאוד, ונועדו מלכתחילה לספר ולפרסם אירועים שהתרחשו בקהילה, כגון תיאור מפורט של רצח האימאם והשלכותיו על הקהילה, "שבת הַטַּמעָה" [=השוד], עלילת רצח הבנות, העניות ויוקר המחיה ועוד. לעת עתה פורסמו רק דוגמות קטנות מהמכתבים האלה, שבזמנו זעזעו את אמות הסיפים.

לצד אלה יש מכתבי ידידות שכתב הרב קורח לחבריו, שעזבו את צנעא. במכתבים האלה סיפק הרב קורח את בקשתם של חבריו, ועדכן אותם במידע שוטף ועדכני על חיי הקהילה בכלל ועל תושביה בפרט. למשל באחד המכתבים (ד' בתשרי תש"ו, 11.09.1945) הוא מספר כמסיח לפי תומו איך התבצעה כתיבת פרוזבול בצנעא בסוף שנת השמיטה תש"ה (1945):

103 מכתב ליוסף שלום חובארה, ט"ו בתמוז תש"ה (26.06.1945).

הפרוזבול נעשה בערב ר״ה [=ראש השנה] שני ימים – ה׳ וששי, בבית כנסת שיֵ׳. עקשים עושים בשכר, מן בקשה.[104] הדיינים: עמראני,[105] שמן,[106] יחיא שיֵ׳.[107] ובבית כנסת כסאר שלנו – בחנם, ושילמו להם מנת חיצונית. הדיינים: מ׳ משה,[108] מ׳ סאלם חבארה[109] ועזרי החכם.[110] ואלגובי[111] יצייח [=יצעק, כלומר יכריז]. אשרי עין ראתה!.[112]

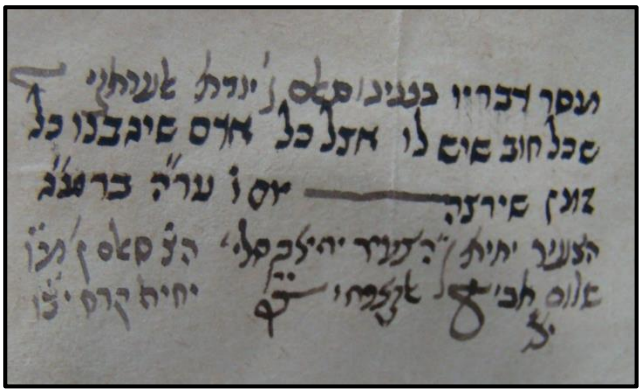

פרוזבול של סאלם יהודה עראקי מיום שישי ערב ראש השנה תרצ״ב (1931) עם חתימות שלושת הדיינים: מארי יחיא בן שלום אביֵ׳, מארי יחיא בן סלימאן קאפח, מארי סאלם בן יחיא קורח
(ארכיון משפחת עראקי)

104 כלומר גובים בֶּקֶשֶׁה – מטבע קטן, אחד חלקי ארבעים מהריאל.

105 הרב אברהם בן יעקב עמראני.

106 הרב יוסף בן הרב שלום שמן.

107 הרב יחיא בן הרב נתנאל אלשיך.

108 הרב משה בן יוסף צארום.

109 הסופר ר׳ סאלם בן דאוד חובארה.

110 הרב עזרי בן הרב יחיא אביֵ׳.

111 ר׳ סאלם אלגובי (הכרוז של צנעא).

112 מכתב ליחיאל כסאר. והשווה הרב קורח ע׳, סערת תימן, עמ׳ קיב.

במכתב אחר מי"ט בסיוון תש"ו (18.06.1946) הוא מספר על מכת הארבה:

> עוד להזכיר לך ענין המצב בצנעא כעת הזאת חמור מאד! משא ומתן שובת, מלאכות בטלות, יוקר שערים עד למאד, ובכל זאת עלה השבוע ארבה כבד מאד, ויכס את עין כל הארץ ותחשך הארץ, ויאכל את כל עשב הארץ תבואה וקטניות וכו' וכו' אשר לא ראו אבותינו ואבות אבותינו בתימן, וכלם פה אחד: כזה לא היה בתימן. חבל על צערן. מי יוכל לעמוד בתוכחתו של מקום. רחמיו מרובים. אין עוד תקוה בתימן ארץ המאפליה. ה' ירחם!.[113]

במסגרת זו לא אעסוק כלל במכתביו שכתב למוסדות אלא רק במכתביו שכתב לחבריו. אסתפק בליקוט פירורי מידע על פטירות אישים בקהילה, על מגפות שהיו בקהילה, אתן דוגמה קטנה על חלקו של מארי יוסף קורח בהעשרת עולם המחקר והספרייה התורנית, ואחתום באזכור נושא שכמעט שלא נכתב עליו – צנזורת המכתבים בתימן.

מידע על פטירות של אישים שונים בקהילת צנעא

במכתביו של מארי יוסף קורח ניתן למצוא מידע רב ובו ציוני תאריכי ברית מילה, תאריכי חתונות, ותאריכי פטירתם של אנשים שונים. מאחר שלא פעם צאצאי הנפטרים החיים עימנו היום אינם יודעים את תאריך הפטירה של בני משפחתם, ממה נפטרו וכדו', על כן בחרתי לציין מעט מהם לדוגמה:

א. כ"ח בשבט תש"ד (22.02.1944) – "גם אחותך אשת יחיא חבארה נלקחה בליל ש"ק [=שבת קודש] שעברה ס'[דר] משפטים. המב"ה יקל ידו מעלינו, ויאמר ליסורינו די! ובפרט שינחמכם נחמה שלימה גם בבנין ציון עם כל יש'[ראל] ויהודה!".[114]

113 מכתב ליחיאל כסאר.

114 מכתב ליוסף שלום חובארה.

ב. כ״ג באייר תש״ד (16.05.1944) – ״ואין לי לפרט כ״א [=כי אם] בדודתו של שלמה בן יוסף צאלח אַלגַּילי[115] אשת יוסף שמן שהלב״[ע] [=שהלכה לבית עולמה] בליל שני ס׳[דר] ואף גם זאת״.[116]

ג. ד׳ בתשרי תש״ו (11.09.1945) – ״יחיא ן׳ הארון אלעזירי הלב״ע [=הלך לבית עולמו] באלאמס אלסאעה תסע [=אתמול בשעה תשע] ר״ל [=רחמנא ליצלן]״.[117]

ד. כ״ג בחשוון תש״ו (30.10.1945) – ״בשבוע שעבר הל״ע ביום ה׳ מוסי׳ אלשרעבי אשר בתו בירושלים. וקודם לו שני בחורים נקטפו ר״ל [=רחמנא ליצלן]. ובכן עינינו תלויות למרום שיראה לדחקנו וצערנו ועניינו ויאמר ליסורינו וצערינו די [...]״.[118]

ה. כ״ג באב תש״ו (20.08.1946) – ״אלאחואל פי צנעא צעבה גדא גדא, ואלמרעֹ באקי. ולילת אלגמעה יוסף עמר אלטחנה הלב״ע [=המצבים בצנעא קשים מאוד מאוד, והחולי נשאר. וליל שישי יוסף עמר אלטוחנה הלך לבית עולמו], ויום שבת יודא אלדַּהבאני אַלעֲקיַאן[119] הלב״ע [=הלך לבית עולמו]״.[120]

ו. כ״ז בתשרי תש״ז (22.10.1946) – ״באגב אודיעך כי אחרי שנבנה גיסך יחיא דאוד חבארה בבת המנוח מר שלמה ימני, ויהי מקץ עשרת חדשים ותקש בלדתה, והלב״ע בחוה״מ [=והלכה לבית

115 כך כונה אביו, יוסף צאלח, על שם שבילדותו היה אומר לאימו: ״יַא אֻמַּא גַּי לִי״ [=אימא, בואי אליי]. יש אומרים שכך היה קורא לה לאחר ששמה אותו אצל המארי.

116 מכתב ליוסף שלום חובארה.

117 מכתב ליחיאל כסאר.

118 מכתב ליוסף שלום חובארה.

119 עֲקיַאן היא שתייה קרה העשויה ממשמש מיובש (הנקרא בתימנית קֻדִּיד) ומבושל. את העֲקיַאן מכרו בשוק. המוכר היה קורא בקול ובקצב: ״עֲקיַאן גַּאמַד בַּארַד״ (=עקיאן קפוא וקר), והיה ממלא לקונה ספל מתוך דוד גדול. ראה בן־נון, זיכרון שמעון דהבאני, עמ׳ 3, ובהערות שם.

120 מכתב ליחיאל כסאר. וראה בן־נון, הספד, עמ׳ 25.

עולמה בחול המועד] של סוכות, ועתה עדיין מקבל גזרת האבילות".[121]

ז. כ"ז בתשרי תש"ז (22.10.1946) – "ובאגב אודיעך כי האבן הטובה אברהם בן צבי טירי, אחרי שחלה בשחפת כשנתים ימים, והפסידו קרוב לארבעת אלפים ריאלים, אח"כ הלב"ע [=הלך לבית עולמו] בחוה"מ [...], ולא נעשו לו רק שני מעמדות ומושבות וכו'!".[122]

ח. ראש חודש טבת תש"ז (24.12.1946) – "והיום הלב"ע [=הלכה לבית עולמה] הסבתא של גיסיך חיים ופנחס, ז"א [=זאת אומרת] אם אביהם".[123]

ט. י"ג[124] בתמוז תש"ז (01.07.1947) – "ומכללם שרציתי להודיעך עליו, האדם הנכבד 'אברהם השאש' תנצב"ה, שהלב"ע [=שהלך לבית עולמו] בליל ה', שהתחיל להרגיש לא טוב ביום ג', ויצא החוצה וחזר במגנת לב ונתעכב במסדרון שלהם, ולא העלוהו למשכבו כ"א [=כי אם] על גבי ידיהם. ועד בין השמשות של יום ד' פרחה נשמתו, ונקבר בליל ה'. כי בפעם הזאת אין החולי מאריך ז' ימים, כ"א [=כי אם] יום וחצי או שני ימים או ג' ימים ר"ל [=רחמנא ליצלן]!".[125]

121 מכתב ליוסף שלום חובארה.

122 מכתב ליוסף שלום חובארה.

123 מכתב ליחיאל כסאר.

124 באותו היום שלח שני מכתבים לשני חבריו – ליוסף שלום חובארה וליחיאל כסאר. בשני המכתבים נפלה לו טעות בתאריך, שכן כתב: "יום ג' יב תמוז תש"ז", ולמעשה ביום שלישי התאריך י"ג בתמוז. במקורות רבים (קולופונים, מכתבים, שטרות וכדו') אין התאמה מלאה בין היום בשבוע, התאריך בחודש והשנה. סביר להניח שאדם לא יטעה ביום בשבוע, והטעות תהיה בתאריך של היום בחודש. השווה לזה את דברי רצהבי (לשונות עבריים, עמ' 181): "מתוך שאין הלוחות מצויים, ואין הכול בקיאים במניין ימי החודש, אין היום של החודש מדויק".

125 מכתב ליוסף שלום חובארה. וכן מצאתי כתובת שכתבו שני בניו בתחילת משנה סדר מועד (כתב יד): "אשרי כל טהור ונקי מעבירה, ואשרי המקביל פני אלהיו בקדושה

י. י״ג[126] בתמוז תש״ז (01.07.1947) – ״ואנא אזידך ביאנא, אן יום תׇאני, יעני יום אלכׇמיס, תופא איצׇא מוסי אלסרי אלמכדם,[127] אנה תגׇסס מן יום אלתׇלותׇ. וכׇרג יום אלרבוע ישתאט, ובעד רגועה וקד ביצר מן צׇהרה. ועגם אלי יום אלכׇמיס, והלב״ע. ובעד יוסף אלסייאני אלמקנטר[128] ן׳ ראובן, בחור כארזים, מטופל בבנים, ולדו יום אלאתׇנין, ומתגׇסס טול אלועד. ויום אלגמעה אשתרא עגל לאלכׇתאן, וביכתב אלדעייה, לאן עליה נדר, ואלי נהאר אלשבת הלב״ע, והיתה צעקה גדולה. ובאלאמס תוופא טיבי רשיל, תגׇסס פי יומין והלב״ע. ומן חאל אלנסואן אלמתווופייאת ועדנא ואלסאבק, אם סאלם יהודה. אללה יקנע במא גרא. ולכן עאד נאס כתׇירין אמראֹ. ואמא אלגויים, גחוף, פי כל יום תׇמאנייה, עשרה, כׇמסת עשר. לחתא צרנא מבלודין מא הדׇא אלקסם אלדׇי נאלנא מן כל טריק, מוצׇאיקה שדידה, ולכן ׳צדיק הוא ה׳ כי פיהו מרינו׳, ׳ה׳ הטוב יכפר״ [=ואני אוסיף לך הודעה,[129] כי למוחרת, כלומר ביום חמישי, נפטר גם

ובטהרה. נתבקש בש״מ [=בישיבה של מעלה] אבינו מ״ו היקר מזהב ומפז נודע בשערים אב׳[רהם] ן׳ אב׳[רהם] אלהשאש, יום ד׳ פילג המנחה ג׳ לחדש תמוז שנת תש״ז לב״ע [=לבריאת עולם], ברנ״ח לשטרות. הרב החסיד ישר ועניו בר אוריין, אשר נתפרסם צדקו מימי נעוריו בשער עמי, ועל כולנה קנה שם טוב בין ישראלים וגוים במשאו ומתנו באמונה. אהה על המאור הגדול אשר חסרנו. הלך לו למנוחות ועזב אותנו לאנחה ויגון. אוי לנו כי נפלה עטרת ראשינו. מרגליתא דלית לה טימי. והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים. יזכה ויעמוד לקץ הימין, אכי״ר. ה׳ יזכור לנו זכותו. בניו עפר משכבו – חיים ויחיא בני המנוח אב׳[רהם] ן׳ אב׳[רהם] השאש תנצב״ה״.

126 ראה לעיל.

127 מוכר בעיקר בכינוי ״אַלפַּראן״ על שם המאפייה שבבעלותו, וכאן נראה שנתכנה ״אלמכדם״ על שם ״כֶּדֶמֶה״, שזה מין לחם שאינו שטוח כפיתה.

128 עושה נעליים, והשווה חבשוש (משפחת חבשוש, א, עמ׳ 411) שהזכיר את המקצוע ״מקנטר״, ותרגמו ״[עושה] נעליים אירופיות״, וציין שבמקצוע הזה עסקו משפחות סרי, סיאני וצאלח.

129 בתחילת אותו מכתב כתב הרב קורח ליחיאל כסאר, שבמכתבו ליוסף שלום חובארה, הוא כבר כתב על פטירת אברהם השאש, מאחר שיש ביניהם קרבת משפחה (ואין טעם

משה סרי האופה, לפי שהרגיש לא טוב מיום שלישי. ויצא יום רביעי לקניות, ואחרי שובו צעק מכאב גבו. ונשתתק עד יום חמישי, והלך לבית עולמו. ואחר כך יוסף סיאני הסנדלר בן ראובן, בחור כארזים, מטופל בבנים, ילדו ביום שני, והרגיש לא טוב במשך השבוע. ויום שישי קנה עגל לברית המילה, וכתב הזמנות, כי יש עליו נדר, ומנחת שבת הלך לבית עולמו, והייתה צעקה גדולה. ואתמול נפטר טיבי רשיל,[130] הרגיש לא טוב יומיים והלך לבית עולמו. ומעניין הנשים הנפטרות בשבוע הזה והקודם, אימו של סאלם יהודה.[131] ה' יסתפק במה שאירע. אבל יש עוד בני אדם רבים חולים. אבל הגויים, באופן גורף, בכל יום שמונה, עשרה, חמישה עשר. עד שנעשינו משתוממים מה הגורל הזה שאירע לנו מכל דרך, מצוקה גדולה, אבל 'צדיק הוא ה' כי פיהו מרינו', 'ה' הטוב יכפר'].[132]

יא. ט' בתשרי תש"ח (29.09.1947) – "אתמול שמענו בפטירת חבירינו הנחמד מזהב ומפז רב, אהרן טירי, וימס לבבינו ולא קמה עוד בנו רוח, ועדיין לא גלו לאביו ומשפחתו. צער".[133]

לכפול זאת שוב, כי הרי יחיאל כסאר יכול לקרוא את המכתב, שהרי הוא נשלח אליו לעדן, על מנת שיעבירו ליוסף שלום חובארה), ועכשיו רק יוסיף לו מידע על עוד נפטרים.

130 הוא הארון טיבי. "רשיל" זהו שיבוש של [הברון] "רוטשילד". ראה למשל הרב מצמוני, העלייה הראשונה, עמ' 213. ובעקבותיו רצהבי, ייסורי עלייה, עמ' 217; מדינה, חלוצי העלייה עמ' 489; ועוד. ונקרא כך על שם סיפוריו על הברון רוטשילד, שקנה קרקע בארץ ישראל (ראה למשל ישעיהו, בית אבי). אולם לדברי טובי (יהודי תימן, עמ' 248) כונה כך על שם שהיה עשיר, כמו רוטשילד. טיבי רשיל גר ליד בית כנסת בית אלעזירי (צובירי יצ', מצנעא עד ציון, עמ' 12), והיה חובב אסטרולוגיה (שער, צנעא וסביבתה, עמ' 30, הערה 45. שם מופיעה תמונתו).

131 רומיה (בת עראקי) אשת יהודה בן מארי חיים עראקי.

132 מכתב ליחיאל כסאר.

133 מכתב ליחיאל כסאר.

יב. ט׳ באייר תש״ח (18.05.1948) – ״גם אודיעך באסון שקרה להגביר העניו והירא שמים עמוד חברתינו המנוח צבי טירי תנצב״ה. והוא שקודם לחג אירע בעמדו נשען על טבעת תריס החדר שלו, ונשמטה הטבעת, ונפל לארץ, ונסתכן בעצם הקולית של רגלו, ואז הביא לו גוי להחזירה, ולא עלתה לו ארוכה עד שבוע שעבר. והזמינו הרופא ונתבונן בו שיצא עצם הקולית ממקומו. והגוי הֵרַע לעשות, כי הכניס אותו לבטנו. ואתמול בא אצלו הבית לרפאתו, ולא יכול לסבול. ובעוד שהשלים הרופא להחזיר העצם למקומו ויגוע וימת. זה היה בשעה ה׳, ונקבר בשעה ט׳ בלויה גדולה וצעקה מרה, ר״ל [=רחמנא ליצלן]״.[134]

יג. ט״ו בסיוון תש״ח (22.06.1948) – ״ובליל שישי שעבר הלב״ע [=הלך לבית עולמו] סלימאן אלאביץ׳ תנצב״ה״.[135]

יד. ג׳ באייר תש״ט (02.05.1949) – ״רק יחיא בן סעיד כבר הלך לב״ע [=לבית עולמו] יום ב׳ ס׳[דר] ויקרא תנצב״ה״.[136]

טו. ז׳ בתמוז תש״ט (04.07.1949) – ״אתמול הלב״ע [=הלך לבית עולמו] הרון סלימאן ושצ׳י בבית מורינו הישיש, בחור יפה כחמה תנצב״ה. ובערב הלב״ע [=הלך לבית עולמו] יחיא שרעבי, גיסו של עזר שרעבי תנצב״ה״.[137]

טז. י׳ באלול תש״ח (14.09.1948) – ״אודיעך כי אברהם בן מוסי אלסרי אַלתַּנַכּגִי[138] חבירינו נתחתן בבת דודו יהודה, והיה

134 מכתב ליחיאל כסאר. הספדים עליו תמצא אצל גברא, ר׳ שלום רדאעי, עמ׳ 6–19. אולם נכתב שם בטעות שהוא ממנאכּה, וזה אינו, כמובן.

135 מכתב ליחיאל כסאר.

136 מכתב ליוסף שלום חובארה.

137 מכתב ליחיאל כסאר.

138 כך כינויו, על שם מלאכתו שהוא יצרן כלים מפח. וכן כתב צדוק ט׳ (לקח טוב, עמ׳ 58), אלא ששם נכתב ״תנכזי״. והשווה חבשוש (משפחת חבשוש, א, עמ׳ 411) שהזכיר את המקצוע ״תנכגי״, ותרגמו ״פחח״, וציין שבמקצוע הזה עסקו משפחת סרי ומשפחת עזירי.

שבעת ימי המשתה שבוע שעבר, עד יום חמישי שעבר תשלום שבעת ימי המשתה, הלך אביהם וזקיניהם – יוסף אלסרי חבירינו, השכן לבית מורינו הישיש, אל בית המרחץ, ובעוד שיצא אל הבית החיצון להתלבש, פגע בו מלאך המות כרגע, ושם נפח את רוחו. ואז הזמינו הרופא, ובא ולא [מצא] שום סיבה כ"א [=כי אם] חולשה, וְזִקְנָתו[139] לא יכלה לסבול חום בית המרחץ, ואז הוליכוהו אל כנסת עואץ להלבישו ולגלחו. ואנו נתבשרנו אל בית סעודת מצוה בית גֶ'נדֶל,[140] ואז מיהרנו לצאת לגמול חסד לכבודו האחרון, ותהי צעקה גדולה בשבילו, ונהפכה שמחתם לאבל. והכל נעשה ע"פ אדוני אבי, דהיינו הזמנת הרופא והולכתו בית הכנסת עואץ וכו'. תנצב"ה".[141]

יז. ג' באייר תש"ט (02.05.1949) – "רק יחיא בן סעיד כבר הלך לב"ע [=לבית עולמו] יום ב' ס'[דר] ויקרא תנצב"ה".[142]

139 כלומר מרוב זקנותו לא יכול לסבול חום בית המרחץ.

140 כינוי למשפחת סאלם עוזירי הקצב. צדוק ט' (לקח טוב, עמ' 59) כתב שמשמעות הכינוי היא: "עבה". במקום אחר (בן־נון, זיכרון שמעון דהבאני, עמ' 16) ביארתי בשם מארי שמעון דַהבאני שזו מילה שאינה קיימת בערבית התימנית ואין לה שום משמעות. באמצעות מילה זו תוארה המצוקה שאליה נקלע סאלם עוזירי גנדל, כלומר "מצב תקוע". ושם הערתי שיש אומרים כי כינוי זה הודבק לסאלם גנדל משום שהיה קפדן. מאז שמעתי כך מהרבה אנשים, שהיה קפדן ו"מתנפל" על אנשים.

141 מכתב ליחיאל כסאר.

142 מכתב ליחיאל כסאר.

מידע על מחלות ומגפות

בתימן שיעור התמותה היה יחסית גבוה, לא רק בקרב התינוקות והילדים הקטנים אלא אף בקרב המבוגרים. בני תימן, האמונים על ההלכה, לא ראו בפטירות האנשים צירופי מקרים או הידבקות בנגיף גרידא, שממשיכים איתו לסדר היום. מבחינתם זהו דֶּבֶר, מגפה, ויש להרים קול צעקה לפני הקב"ה שיסירו מעלינו.

בתודעת בני תימן נצרבה מחלת הטיפוס בשנת תש"ד (1944). מחלה זו קטפה רבים מבני הקהילה לרבות בחורים רבים.

ראה למשל את דברי הרב מאיר צובירי במכתבו לאביו מתאריך י"ב באדר, תש"ד (07.03.1944):

> אבי, מה אענה, מה אדבר לך, מיום שנסעת, צרות רבות סבבונו וסבונו כנושה, ואין דולה ומושה, מכל צד ומכל פנה, מיוקר השערים, עד למעלה למעלה, ומחלאים הממשמשים לבוא, ומסילוק הבחורים בכל שבוע ושבוע עד לאין מספר, וביטול המלאכות כולן.[143]

לאחר פטירת מארי משה בן מארי יחיא אלאביץ, ממחלת הטיפוס, בשבת קודש פרשת שמיני, אסרו חג של פסח, כ"ב בניסן תש"ד (15.04.1944),[144] סברו האנשים שהסתיימה המגפה, ומיתתו כיפרה על עוונותינו. וכן חשב הרב יוסף קורח:

> ומצד המצב, אצלנו חמור כל כך, והיוקר עודף על הכל מדלית איסר. החולי אפשר שכבר פסק, פטירתו של מורינו משה אביץ כיפרה על הכל, כתפילתו של פינחס שעצרה המגפה. ה' יאמר די!. ואחיו עזרי מילא מקומו ונחל כבודו.[145]

143 בתוך: צוריאלי, מכתבי משפחת, עמ' 250.

144 הרב אביץ, איש על העדה, עמ' 18; הרב קאפח א', הרב משה אביץ, עמ' 185.

145 במכתבו ליוסף שלום חובארה, כ' בתמוז תש"ד (11.07.1944).

למעשה זהו הזיכרון שנצרב בתודעת זקני תימן, ולא מצאנו מי שכתב אחרת. אך בפועל מסתבר שתוך פחות מחודש (ממכתבו זה), שוב התרבו המתים, וייתכן שהמגפה לא נעצרה. וכן כתב הרב יוסף קורח:

> החולי כבר פסק אחרי פטירת כה"ר משה אביץ, וחשבנו שכבר כיפר על הכל, והנה לדאבונינו מזה החדש הפתיע על שונאיהם של יש'[ראל].[146] והנה בשבוע שעבר נאספו ב' אנשים חשובים ואשה בג' ימים רצופים ר"ל [=רחמנא ליצלן],[147] מהם יוסף מסך המשורר נאסף בע"ש [=בערב שבת], והחולי ממשמשת. ה' יאמר די!.[148]

לסיום אזכיר תיאורים על מגפות נוספות: ראה למשל את המגפה המשתוללת בסוף שנת תש"ו, כפי שתיארה הרב מאיר צובירי במכתב שכתב בז' באלול תש"ו (03.09.1946):

> מצד המצב, ה' יכפר על עמו, יאמר ליסורינו ולצערינו די. בעונותינו הרבים נלקחו עלינו כמה בחורים ישרי לבב ואנשי חסד, אשר מגינים על דורם כגון יוסף עמר אלטָחנה[149] חבירי, וכיוצא. ועכשו כמה בחורים חולים מושכבים על ערשׂ דוי, ואין רופא ואין מרפא, אלא אבינו שבשמים, ישקיף עליהם ממרומים. והם חולים חולי הקדחת. ובכל שבוע אנו מתקבצים לשפוך שיחה לפני ה', ירחם עלינו ועל כל עמו בכל מקום שהם.

146 כלומר, על ישראל.

147 השווה לדברי המשנה (תענית ג, ד): "איזהו דֶבֶר, עיר המוציאה חמש מאות רגלי, ויצאו ממנה שלושה מתים בשלושה ימים זה אחר זה – הרי זה דבר, פחות מכאן – אין זה דבר".

148 במכתבו ליוסף שלום חובארה, י"ט באב תש"ד (08.08.1944).

149 כך נתכנתה משפחת עמר הזאת, על שם שבזמן התורכים היו אחראים על טחינת התבואה ברובע היהודי בצנעא. ראה בן־נון, הספד, עמ' 11.

ועוד שתי מגפות שהזכיר הרב יוסף קורח: האחת, בתמוז תש"ז (1947); וחברתה מייד לאחר מכן, בתחילת שנת תש"ח (1947). המכנה המשותף לשתיהן, ששתיהן התחילו בגויים, ורק לאחר מכן התפשטו גם ליהודים.

> עד שהראשונה פקודה, שנייה ממהרת לבוא. חביבין יסורין. צדיק הוא וצדיק דינו. כי לפתע חזר חולי הטיפוס ונוגף בנכרים התם וכלה. ובישראל התחיל מיום ד' ועד היום עשרה נשים ואנשים ר"ל [...]. ועוד מחלת השיעול ממשמשת בקטנים ר"ל, ועושה גם היא חלקה. צדיק הוא ה' כי חטאנו לו, אין עוזר ואין סומך ואין רועה ואין מנהל היינו כצאן אשר אין להם רועה. ואם כי נחרדו לתפלה ביום ה' ואתמול, מ"מ [=מכל מקום] דעות לא שוות.[150] אבל ה' יעשה עמנו למען שמו שלא יתחלל בגויים, והוא רחום יכפר עון. לא ידענו כיצד תהיה תקנתינו בארץ המאפליה הזאת, אם רופא אין שם. מדוע לא עלתה ארוכתנו בארץ גלותנו. אך ה' הוא הטוב בעיניו יעשה, וירחם על עמו ועל נחלתו בכל מקום שהם.[151]
>
> כבר הודעתיך שחולי 'אלחמאק' [=מחלת האדמת][152] שולט בתינוקות תימן, ירחם ה'. וגם חולי 'טיפוס' מתחיל בגוים. רחמי ה'. והשבוע גזרה המלכות להשקות כל הכלבים סם, לפי שהן הקולטות החולי בראשונה, ומהם אל בני אדם. וכן היה. השקו אותן סם, ואספו אותן בעגלות אל מחוץ לעיר.[153]

150 רומז למחלוקת הדרדעים והעיקשים שפילגה את הקהילה.

151 במכתבו ליוסף שלום חובארה, י"ג בתמוז תש"ז (01.07.1947). באותו יום הוא כתב מכתב גם ליחיאל כסאר, ושם פירט יותר, וציין את פטירתם של משה סרי, יוסף סיאני ואימו של סאלם יהודה עראקי. שם הוא גם תיאר כיצד גורפים הגויים את מתיהם המרובים.

152 "חֶמַאק. מחלת האדמת התוקפת ילדים בגיל רך. כל הגוף מתמלא נקודות קטנות אדומות, ואינה נחשבת למסוכנת". הרב קאפח יו', הליכות תימן, עמ' 314.

153 במכתבו ליחיאל כסאר, ט' בתשרי תש"ח (29.09.1947).

העשרת עולם המחקר

יהודה לוי נחום

ההתעוררות למחקר נכסי הרוח של בני תימן בארץ גלותם, שהחלה כבר במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה, לא דעכה גם בעשור האחרון לפני חיסול גולת תימן. אולם, אם עד אז הועשרו גם הספרייה היהודית וגם עולם המחקר בעזרת כתבי יד תימניים שיצאו מגבולות תימן על ידי חוקרים וסוחרים ממולחים שהגיעו לתימן במטרה לקנות או "לגאול" כתבי יד ולהוציאם ממקור גידולם, הרי שמתחילת המאה העשרים נראה שהתפיסה מעט השתנתה. אנו עדים למלומדים שונים שיצרו קשר ישיר עם חכמים מתימן, וביקשו מהם להעתיק להם טקסטים שונים, ואף עודדו אותם להעלות על הכתב מידע חשוב שיוכל להעשיר את מחקריהם – הן באמצעות חיבור כרוניקות מיוחדות[154] הן באמצעות מכתבי שאלות ובקשות לבירור נושאים ספציפיים.

אחד החכמים שניתן היה "לסמוך" עליו שיעשה את מלאכתו נאמנה, הוא כמובן מארי יוסף קורח. הוא היה תלמיד חכם, פיקח, אינטליגנט, חד עין, לבלר מהיר ומקושר לכל בני הקהילה. אזכיר כמה עניינים לדוגמה שנגלו בעולם המחקר ובספרייה התורנית בזכות מארי יוסף קורח, ואתמקד רק בקשר שלו עם יהודה לוי נחום.[155]

יהודה לוי נחום, יליד צנעא, עלה ארצה בראשית שנת תר"ץ (1929). בשנים תש"ג–תש"י (1943–1950) היה בקשרי מכתבים מהארץ עם אישים שונים מקהילת צנעא, מהם ביקש שיסייעו לו לרכוש כתבי יד או להעתיקם בעבורו. להלן רשימת האישים ומספר המכתבים שקיבל מהם: אחיו שלום

154 ראה למשל את היוזמה שבאה מארץ ישראל לכתיבת החיבורים "חיי התימנים", "סערת תימן" ועוד.

155 על הקשר שלו עם פרופ' יהודה רצהבי, כתב גימאני, מצנעא לת"א.

נחום (מכתב אחד), דודו ר׳ יוסף מנזלי (מכתב אחד), ר׳ צאלח צאהרי (מכתב אחד), הרב עמרם קורח (3 מכתבים), יחיאל כסאר (3 מכתבים), הרב יוסף קאפח (6 מכתבים), אברהם צאלח (17 מכתבים), אביו ר׳ לוי נחום (35 מכתבים), הרב יוסף קורח (57 מכתבים).[156] שימו לב שהרב יוסף קורח היה הדומיננטי בחבורה הנכבדת הזו, ומספר המכתבים ששלח ליהודה לוי נחום מגיע כמעט למספר המכתבים ששלחו כולם ביחד.

מעיון בחלק המכתבים עולה דמותו של מארי יוסף קורח כאדם חרוץ ונחוש שאינו שוקט על שמריו עד שהוא מאתר את כתב היד שהתבקש. נציין דוגמה מרתקת אחת, ובה נעקוב אחר מאמציו באיתור ״מדרש החפץ״.[157] ראשית הוא ניסה לחקור אחריו, ולא מצא. הוא ניגש לרב עמרם קורח, והלה סיפר לו שיש עותק בעיירה מהאצר. הרב קורח פנה לרב שמעון צאלח שנתקל בעבר ב״מדרש החפץ״, אך הוא לא ידע לתת לו מידע עליו. באותו הזמן הזדמן לו יהודי ממהאצר, שנתן לו מידע על מקום כתב היד ועל בעליו. בינתיים פגש את בעל כתב היד מהעיר כֹּמר שבאלגראף, אך הוא לא היה מוכן למוכרו. הרב קורח לא אמר נואש, וניסה לבקש ממנו שישאילנו לו בשכר, כדי שיוכל להעתיקו, אך גם לזה הוא סירב. מה עשה הרב קורח, פנה לאביו של יהודה לוי נחום שהכיר את בעל כתב היד, שינסה להשפיע עליו, אך גם זה לא צלח. הרב יוסף קורח הציע לנחום שיבקש מהרב עמרם קורח שידרוש אותו מבעליו, כי ״דבריו נשמעים אצל בעלי הכפרים״, ואז יפרקוהו ויעתיקוהו, אולם גם תוכנית זו לא יצאה לפועל. הרב יוסף קורח לא אמר נואש ושלח מישהו לרכוש עותק של הספר. אך מאחר שלא היה לו מספיק כסף לקנייה, הוא לווה מיהודה יצחק הלוי. כשעמד על המקח, התברר שהספר שייך לעוד יורשים. בסופו של דבר הרכישה לא התבצעה.

156 ראה נחום, צוהר, עמ׳ 15; עמ׳ קצו. קטעים מהמכתבים פזורים בין בתרי ספריו של נחום. מלבד המקורות שיובאו לקמן, ראה למשל נחום, מכמנים, עמ׳ רמג–רמו.

157 על פי קטעי המכתבים שפורסמו בתוך: נחום, מכמנים, עמ׳ רמג–רמו. אגב אעיר שהמכתב מתאריך כ״א בתמוז תש״ט (שם, עמ׳ רמו) נדפס לא במקומו לפי סדר התאריכים.

ברור לי לחלוטין שיהודה לוי נחום לא יכול היה למצוא חבר נאמן שמבין את החשיבות בהצלת כתבי יד עתיקים, ועושה הכול בחוכמה, לשם שמיים וללא קבלת כל תמורה כמו הרב יוסף קורח. כי זה היה אופיו של הרב קורח, כמו שכתב בעצמו במכתבו לפרופ' יהודה רצהבי בי"ד באלול תרצ"ט (29.08.1939):

> אעשה מה שביכלתי על איזה צד ואופן שיהיה, שאיני יכול לנוח ויש בידי לעשות שום דבר, שאפי'[לו] יגיעני מכתב משום אדם, איני יכול להתרשל מתשובתו, כך טבעי מושרש בתוכי. ואלמלא טרדתי היא שמונעת אותי מכמה עניינים ותועליות מרובות. ה' יאמר די.[158]

גם התוצאות בשטח מוכיחות בעליל שהרב קורח היה הפורה מכל שאר האישים שאליהם פנה נחום, והוא שהעשיר הן את ידיעותיו של נחום הן את ה"מפעל לחשיפת גנזי תימן" שברשותו. לפחות עשרה חיבורים הועתקו על ידו בתימן (שניים הועתקו על ידי סופרים אחרים לפי בקשתו של הרב קורח),[159] ועוד עניינים רבים לובנו ונתבררו על ידו. להלן נזכיר רק שלושה מהם:

א. "מדרש רבי דוד הנגיד" המוכר בתימן בשם "כסא דוד" – מארי יוסף קורח איתר את המדרש הזה אצל יחיא סלימאן בדיחי, איש צנעא. המדרש לא היה שלם וכלל רק שלושה כרכים (בראשית, דברים, דרשות על המועדים). מארי יוסף יידע את ידידו יהודה לוי נחום (שהיה בארץ ישראל), בחודש אדר א' התש"ו, ואף העתיק לו כמה קטעים מפרשת האזינו ומהדרשה על ראש השנה. עם סגירת הגיליון הוברר לי שיהודה לוי נחום העתיק חלק מהקטעים לידידו

158 גימאני, מצנעא לת"א, עמ' 134.

159 ראה נחום, מכמנים, עמ' קסח–קסט. ואלה שמות שני החיבורים שהועתקו לפי בקשתו על ידי סופרים אחרים: (א) "דברי צדיקים וזכרונם בתימן" הועתק על ידי הרב סאלם בן דאוד חובארה, (ב) "ספר המוסר" הועתק על ידי הרב שלום בן הרב יחיא רדאעי.

פרופ׳ יהודה רצהבי, וניסה לברר איתו אם כתב היד הזה נמצא באוניברסיטה.[160]

ב. זיהוי רבי דוד עדני כמחבר "מדרש הגדול" – בפולמוס שהתעורר סביב שאלת זיהוי מחברו של בעל "מדרש הגדול", פנה יהודה לוי נחום למארי יוסף קורח שיעתיק לו קטעים מכתב היד של רבי יחיא בשירי הנמצא בצנעא בירת תימן. בט׳ באדר ב׳ תש"ג (16.03.1943) מילא מארי יוסף קורח את מבוקשו, ושלח לו מכתב ארוך, ובו מפורש שרבי יחיא בשירי קורא לחיבור "מדרש הגדול" בפשיטות "חיבור רבי דוד אלעדני".[161]

ג. "כתאב אלמראקי אלי רתב ימות המשיח" [=ספר המעלות לדרגות ימות המשיח] – גם את החיבור הזה, שלא היה ידוע, איתר מארי יוסף קורח בצנעא. החיבור הסתיים במילים "תמת אלעשר אלמקאלאת בחמד אללה וכרמה [=נשלמו עשרת המאמרים ברצון ה׳ וטובו], ברוך הוא וברוך שמו". מכאן הסיק הרב קורח שזה שמו, ועל כן כתב ליהודה לוי נחום בשנת תש"ז (1947) כך: "מצאתי חוברת קדומה כתאב 'אלעשר אלמקאלאת (עשרת המאמרים), וכבר היא בהעתק, ובשבוע הבא נשלח אליך", וכך עשה. נראה שלאחר מכן הוברר לו ששם החיבור הוא כפי שנכתב בתחילתו: "כתאב אלמראקי אלי רתב ימות המשיח" [=ספר המעלות לדרגות ימות המשיח].[162]

160 את מכתבו של נחום לפרופ׳ רצהבי פרסם הרב יצחק הלוי א׳, למנצח לבני, עמ׳ 181–182. את סיפור גלגול כתב היד (עם חלק ממה שהעתיק מארי יוסף קורח), תמצא אצל נחום, התעודה, עמ׳ תלב–תלד. תיאור כתבי היד של החיבור הנמצאים באוסף יהודה לוי נחום, תמצא אצל נחום, צוהר, עמ׳ לא–לב. לעת עתה יצאו שלושה כרכים לאור: כץ, מדרש בראשית; כץ, מדרש שמות; הרב חמדי והרב קורח, מדרש מועדים.

161 ראה נחום, מצפונות, עמ׳ 182–185.

162 על גילוי כתב היד ראה נחום, חשיפת, עמ׳ רפו–רפז. בהמשך פורסם החיבור (עמ׳ רצ–שכא), כשלפניו "פתח דבר" שכתב המתרגם, שמעון גרידי (עמ׳ רפח–רפט). מסתבר ששנה קודם לכן פורסם החיבור על ידי הרב קאפח בניו־יורק (תלפיות ט, עמ׳ 613–

צנזורת מכתבים

בשולי הדברים נזכיר את עניין צנזורת המכתבים, שכמעט שלא נזכר על ידי חוקרים ומסרנים. יהודי תימן הבחינו כי חלק מהמכתבים שנשלחו בדואר לתימן ומתימן לארץ ישראל ולעדן עברו ביקורת וצנזורה. המעטפות נפתחו, ונגזרו מהם כמה שורות.[163] **כמו שכתב מארי מאיר צובירי מתימן להוריו**

649), וארבע־עשרה שנים לאחר מכן פורסם שוב במהדורה משופרת: הרב קאפח יו', ספר המעלות. וראה שם במבוא (עמ' קמג–קמד).

163 ידידי יואל אושרי הצביע על עניין נוסף, והוא שמחמת הצנזורה כמעט שלא עשו בתימן שימוש במכתבים בכתב העברי הרהוט (כלומר העגול), כי חששו מפתיחת המכתבים, שמא יחשדו אותם בפעילות ציונית. ראה אושרי, וחקר כבודם, עמ' 23. שם ציין את דברי בן דוד בעניין זה, צילום תעודה (מס' 17) בתוך צוריאלי, תמורות בחינוך, עמ' 68. שם פורסם מכתב של בן דוד שכתב: "הכתב נכתב באשורי [כלומר ולא בכתב העגול], כי אנו חוששים לעת עתה להפיץ את הכתב העברי בתימן מסיבות כמוסות, ורק לאט לאט יסודר הכל". בשיחה עם יואל אושרי אף הוסיף לי שצדוק יו' (מאבקים, עמ' 244) מספר שכששלח מכתבים מעדן לתוך תימן "נמנעתי במתכוון מלציין את שמות המוסדות הישראליים שמטעמם פעלתי, כדי שמקבלי המכתבים לא יסתבכו ויואשמו חלילה בקשרים עם מוסדות ציוניים השנואים על הערבים ושליטיהם. כל המכתבים ששיגרתי נכתבו בכוונה תחילה על נייר חלק, באותיות רש"י, או הודפסו במכונת כתיבה [...]".

על דבריו יש להוסיף, כי במכתב שכתב הרב יוסף קאפח מצנעא לידידו ישראל ישעיהו, שהתגורר בארץ ישראל, בכ"ו באלול תש"ב (08.09.1942), הוא כתב כך: "והן היום נפגשתי (המר) [עם מר] יוסף שמן ושאלתי ממנו איך התקשרותו עמהם. ומכתבו להברית העולמית הראני, ובו ראיתי מן השקר הרבה. ושם אמר שתלמידיו לא יוכלו לדבר עברית בחוץ מטעם הממשלה. ולא ידברו עברית כי אם בתחומי ביה"ס. וזה שקר כמו שאתה יודע. כלום האמאם יר"ה [=ירום הודו] אוסר זה? דבר בכל לשון שתרצה". [כאן המקום להודות לד"ר מנשה ענזי שהעביר לי את צילום המכתב]. קשה לומר שהרב שמן יטעה או ישנה בדבר זה. ואכן, מצאתי מכתב מתאריך יום ג' ה' באלול תש"ב (18.08.1942) שכתב הרב יוסף שמן מצנעא למאיר לוי (בנו של הרב יחיא יצחק הלוי) שהתגורר בארץ ישראל, ובו כתב כעין זה: "ובעבור פן יאמרו הגוים לא נוכל להרשות לתלמידים לבטא בעברית בחוץ, כ"א [=כי אם] בתחומי בית הספר, ודי בכך". צילום המכתב תמצא אצל חבשוש, משפחת חבשוש, ב, עמ' 282. את תעתיק המכתב (ובו טעויות הקלדה ופענוח) תמצא שם, עמ' 283–284. ויש להעיר שלא ניתן לראות את התאריך בצילום, והסתמכתי על התעתיק. ונראה לי שכוונת הרב יוסף שמן הייתה

ואחיו שבארץ ישראל: "מכתבכם תאריך י"ב סיון הגיע, וקבלנו אותו בשמחה רבה. אך לא ידעתי מה תוכן ענינו, שכבר הוסרו ממנו חמש שטות באמצעיתו".[164]

בספר "חיים סוערים" מתואר כיצד הבחין צאלח אצאהרי שכבר כמה חודשים גוזרים כמה שורות מהמכתבים שהוא שולח, והם לא מגיעים לארץ ישראל בשלמותם. צאהרי הבין שהמכתבים מצונזרים על ידי הצנזורה הבריטית, בעיקר אלה שנתפסו כנוגעים בסודות צבאיים או מדיניים. שם מסופר שניסה להתחכם ולכתוב את המכתב באותיות עבריות ובלשון הערבית, אך גם שיטה זו נחשפה.[165]

במקום אחר הזכיר שתי שפות סתרים שהשתמש בהן במכתביו – בשיטה הראשונה השתמש במכתביו עם בנו, ר' מרדכי יצהרי, ובשיטה השנייה השתמש במכתביו עם ד"ר עלי תופיק (פיסיקאי וכימאי שהיגר מאיזמיר לצנעא).[166] שיטה אחת שבה יש שימוש בכל אותיות הא"ב, ובמקום כל אות כותבים את האות הקודמת לה, מלבד האות א' שנכתבת כמו שהיא, למשל "מרדכי" נכתב "לקגיט";[167] ושיטה שנייה שבה יש שימוש בתשע אותיות (א–ט) בלבד, כעין גימטרייה קטנה, שבה מורידים את האפסים מהערך של כל אות. כלומר, מהאות י' ומעלה נכתבות האותיות א' ומעלה עם נקודה תחתיהן (כעין חירק), ומהאות ק' ומעלה נכתבות האותיות א' ומעלה עם שתי נקודות תחתיהן (כעין צירי), למשל "מרדכי" נכתב "דְבֱדבְאִ".

שתלמידיו לא יוכלו להתבטא בכתב עברי (כלומר בכתב העגול) כי אם בתחומי בית הספר, וזה כדברי יוסף בן דוד, שאף שבתחומי בית הספר למדו הילדים את הכתב העגול, מחוץ לבית הספר לא השתמשו בו, מפני החשש.

164 צוריאלי, מכתבי משפחת, עמ' 275. המכתב מתאריך י"ד באב תש"ה (24.07.1945).

165 יצהרי מ', חיים סוערים, עמ' 294–295.

166 הרב יצהרי צ', כך ברחתי, עמ' 150. דוגמה למכתב עם כתב סתרים ראה יצהרי מ', חיים סוערים, עמ' 171, 193, ועוד.

167 שיטה זו דומה ל"שם המתחלף" הנכתב מאחורי המזוזה. ובהיסטוריה ידוע לנו שהיו שעשו בזה שימוש ככתב סתרים.

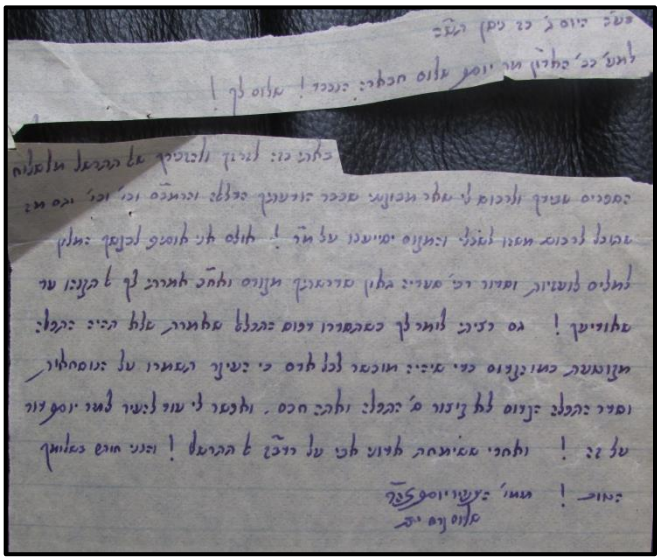

דוגמה למכתב שצונזר, והוסרה ממנו שורה וחצי (ארכיון משפחת עראקי)

גם כמה ממכתביו של מארי יוסף קורח שנשלחו לארץ ישראל צונזרו (ראה למשל בתמונה המצורפת). הוא התייחס בכמה ממכתביו ל"ביקורת" על המכתבים, שנשלחו ליחיאל כסאר, ששהה בעדן. ממכתב אחד משמע שבמכתב הקודם הוא כתב ברמזים, הוא רצה לשלוח גם מפתח לסימנים, אך בסוף חשש לעשות זאת, ואלו הם דבריו:

> וגם הודעתיך שאני צירפתי צפנת פענח, ושוב לא שלחתי אותו מיראת הביקורת, שמא יגרום החטא לבדוק אחריו, והוא מלא דברים נוגעים.[168]

כשרצה הרב קורח לשלוח מכתבים לכמה כתובות בארץ ישראל, הוא שלח אותם קודם ליחיאל כסאר שבעדן, וביקש ממנו לשלוח אותם מעדן לישראל. המעניין הוא, שהרב קורח חשש לכתוב את שם העיר המלא, ולכן כשהעביר את המכתבים לידידו יחיאל כסאר הוא כתב לו כך:

168 מכתב ליחיאל כסאר, ג' באייר תש"ט (02.05.1949).

> ומעתה אני כותב הכתובת שלהם, חוץ משם העיר שאני רושם תחלת התיבה. כגון י פירוש ירושלם, ת תל אביב, ר רעננה, ח חיפה, כל זה שמא יבקרו וימצאו מעטפות, לא יובן לאיזה מקום. ואתה תשלים שם העיר ותשלח, והבן זה.[169]

ו. עסקן ואיש אשכולות

מארי יוסף קורח היה אחד העסקנים המשמעותיים בקהילת צנעא. על אף גילו הצעיר, יחסית, נשא מארי יוסף קורח על גבו את עול משא קהילתו, לצד רבנים וחברים פעילים ומוכשרים, והיה יד ימינו של הרב הראשי, הרב עמרם קורח. עסקנות זו גזלה לו את מעט הזמן הפנוי שכבר לא היה לו, כמו שכתב באחד ממכתביו:

> לא די לי בעול הזה של ילדים, כי אם בכל לילה אחרי צאתי מבית כנסת כסאר, בשעה ב׳ הן חסר הן יתר, ויש עליי כמה עניינים ציבוריים. מפני שקרוב לשנתיים משנתמנינו ועד בתימן וכו׳, וכן בכ״ז [=בכל זמן] אסיפות, ועשות בינותינו בכל עת ובכל לילה קבע. וכן בכל יום ו׳ אסיפתנו תהיה לפני עמרם חצי יום או פחות וכו׳.[170]

העסקנות הזו לא רק גזלה את זמנו אלא גם הסבה לו נזק כספי. לא פעם התבקש לשלוח מכתבים למחוזות תימן לעכב את יציאתם לעדן, ולהזהירם שהדרכים חסומות. בימים שמכונת צילום הייתה רק בגדר חלום, הוא נאלץ לשבת ולהעתיק כל מכתב פעמים רבות. ראו למשל את דבריו במכתבו ליחיאל כסאר מתאריך ט״ז באב תש״ו (13.08.1945):

> הלא תראה כי כבר כתבתי אתמול והיום לט״ו ערים העתקות מאשר שלחת [...]. ואני מאבד כל עתותי לציבור, וכמה נייר

169 מכתב ליחיאל כסאר, י׳ באייר תש״ט (27.04.1950).

170 מכתב ליוסף שלום חובארה, ט״ו בתמוז תש״ה (26.06.1946).

> ומעטפות ושכר דואר מכיסי וכו', מה שאי אפשר לשבח עצמי וכו'.

הרב קורח לא ניסה לברוח מהעול שניתן על גבו, אלא ראה זאת כחלק מחייו, כמו שכתב באחד ממכתביו: "כי כן עלה בגורלי להשתעבד לציבור".[171]

מטבע הדברים, אדם העוסק בענייני הציבור, ואינו ספון רק בדל"ת אמותיו, מושך אליו את אש הקנאים. ואכן כאלה לא חסרו. ובפרט בקהילה שהיא קרועה, משוסעת ומפולגת על ידי שני מחנות. וזאת לדעת כי אף שהרב יוסף קורח נמנה באופן רשמי עם הפלג הדרדעי, הוא שמר על קשרים מצוינים גם עם אישים מהפלג העיקשי, ועבד איתם יד ביד. ראו למשל את התנהלותו הציבורית עם הרב עמרם קורח, הרב יוסף שמן, הרב סעדיה עוזירי, הרבנים משה וחיים בני הרב יחיא יצחק הלוי ודומיהם. ממכתביו הרבים עולה בפירוש שהוא חפץ רק בשלום בין כל המחנות, אולם בעיקר מהמחנה שלו קמו עליו בעלי מחלוקת שהותססו על ידי חבריהם בארץ ישראל שחפצו בפלגנות. ראו למשל את מכתבו ליחיאל כסאר מתאריך ד' בתשרי תש"ו (11.09.1945):

> וכיתתינו [...] רצונם לחדש מחלוקת דרדעי ועקשי, היפך מה שאנו שמחים בהתאחות הקרע מעט מעט, אשר היה לחרפתינו בכל מקום, ובפרט בא"י. הם רוצים ג"כ להוסיף בקרע, יען ובשביל כך הם עומדים על כנם. שאם ישלימו שני הצדדים [...], ולפיכך אין רצונם אלא בהתפלגות.

אולם ראו את מידת הסלחנות הטבועה בו, שעזרה לו לא להישבר, אלא להמשיך הלאה לשרת את הציבור באמונה:

> ועל כל מה שעברה רוח קנאות ב[...], קלקל עלי קלקול גמור עד עתה מה שאין לפרט. הוא יהיה באלף מחילה. באמת שלבי טהור עמו מאוד מראש ועד סוף, ועם כל אדם. ותודה

171 מכתב לאליה גיאת, כ"א בסיוון תש"ט (26.06.1949), בתוך: הרב קאפח א', מתהלך בתומו, עמ' 380.

> לה' שאיני נוקט על שום אדם. ואף אם יעלה לשמים שיא שום מחלוקת וקטטה שתהיה ביני ועם מי שהוא, ורוח עברה ותטהרם. תודה לה'.[172]

למעשה בפעילותו הציבורית המשיך הרב יוסף קורח את עסקנותו של אביו, הרב שלום קורח. כידוע, אף שברח אביו מן השררה, ולא רצה ליטול על עצמו תפקיד ציבורי, נטל חלק פעיל בחיי הקהילה במשך שנים רבות, וכתב מכתבים ואיגרות גם לאנשים פרטיים וגם למוסדות מחוץ לתימן.

בעשור האחרון לפני העלייה, היה הרב שלום קורח כבר זקן, תשוש ואף חולה, כך שכל העניינים שהופנו לאביו לטפל בהם, עברו דרך בנו, הרב יוסף קורח. נמצא שעל כתפי הרב יוסף קורח נפלו גם כל עיסוקי אביו ועניניו הציבוריים. הוא סעד את אביו, ותמך בו בימי חוליו ובימי זקנותו ולא זזה ידו מתוך ידו. הטיפול באביו הוא גם מה שעיכב את הרב יוסף קורח בתימן, כמו שכתב באחד ממכתביו ליוסף שלום חובארה בכ"א בתמוז תש"ט (18.07.1949):

> אני כבר ארזתי כל החפצים אשר לנו [...]. ורק מצפים לרחמי שמים לנהלנו בחמלתו ובחסדיו. ואילו איני קשור לאבי, אפשר כבר אני אצלכם.

לצד עסקנותו היה מארי יוסף קורח איש אשכולות, כלומר איש שכל החוכמות בו. באותה התקופה היו רגילים בתימן להגות בעיקר בספרים מאוד מוגדרים, כגון מקרא, (תלמוד), משנה, רמב"ם, "עין יעקב", מדרשים שונים, "שולחן ערוך" וכדו'. בבתי המדרש שבהם צמח הרב קורח, הרחיבו את מעגל הלימודים התורניים גם לספרי מחשבה ופילוסופיה, ואף התמחו היטב בערבית ספרותית.

מלבד ידיעותיו התורניות הנרחבות, עסק הרב קורח גם בשאר חוכמות העולם. היה לו צימאון ללמוד שפות זרות, ומלבד עברית וערבית שידע על בוריין, אף חפץ ללמוד היטב אנגלית, טורקית, צרפתית ועוד. ואכן קנה לו

[172] מכתב ליוסף שלום חובארה, ט"ו בתמוז תש"ה (26.06.1945).

שליטה מסוימת בקריאה, ובכתיבה ובהבנה של השפה אנגלית, שאותה לימד גם לתלמידיו. במכתביו הוא חוזר שוב ושוב על בקשות שישלחו לו ספרי לימוד של השפות האלה.

אף שהיה תלמיד חכם גדול, מרוב טרדותיו ועסקנותו עם הציבור לא התפנה הרב קורח להוציא בחייו חיבורים לאור – לא שלו ולא של אחרים.[173] אולם הוא סייע ועזר לאחרים שהוציאו לאור חיבורים ומאמרים שונים. הוא לא חיפש גדולה לעצמו, ולא שמר לעצמו את החיבורים והשירים הנדירים שמצא, אלא נתנם בעין טובה, במטרה שיפורסמו ויזכו את הרבים. למלומדים אחרים עזר בתרגום, במתן הערות, בהשאלת ספרים וכדו', ואלה הכירו לו טובה והזכירוהו בהקדמותיהם, ולפעמים אף נתנו לו לכתוב מבוא קצר. כך נהגו למשל יוסף חסיד בניקוד "מנורת המאור",[174] יוסף שלום חובארה ב"תכלאל קדמונים",[175] יהודה לוי נחום ב"רביד הזהב",[176] פרופ' יהודה רצהבי ב"מלואים לפירוש הרס"ג לאיוב",[177] ועוד.

אולם לא תמיד זכרו המוציאים לאור להנציח את מיטיבם שטרח בעבורם, ראה למשל את הרב דב צבי רוטשטיין ב"שו"ת הרי"ף" ש"שכח" להזכיר מה רב היה חלקו של הרב יוסף קורח בתרגום ובהבנה.[178] גם פרופ' יהודה רצהבי, שהיה ידיד אמת עם הרב קורח למעלה מיובל שנים, לא תמיד

173 השווה את דברי הרב קורח פ', הרב יוסף קורח (אהל יוסף), עמ' ו: "פעילותו ועסקנותו של אאמו"ר מנעה ממנו את האפשרות להתמסר לכתיבת חיבורים, שהיו כלולים בתכניותיו. ובעזבונו נמצאת רשימה ארוכה ומסודרת לאורך דפים רבים של חילופי נוסח כתבי יד בהלכות כלאים ומתנות עניים והל' תרומות, וכן הגהות והערות בגליונות ספרים". שם (עמ' ז–יד) נדפסו הערותיו על "מדרש הגדול". יש לציין שמהמילה "ובעזבונו" היא תוספת שלא נדפסה במהדורתו הראשונה של המאמר: הרב קורח פ', הרב יוסף קורח, עמ' קפא.

174 "דברים אחדים על הניקוד", בתוך: חסיד, מנורת המאור, ללא ציון מספרי עמודים.

175 "דברים אחדים", בתוך: חובארה, תכלאל קדמונים, עמ' 4–5.

176 "דבר בעל 'ההערות'", בתוך: מהר"ד ומהר"י משרקי, רביד הזהב, עמ' 17.

177 רצהבי, מילואים לרס"ג, עמ' שיח.

178 הרב רוטשטיין, שו"ת הרי"ף. וראה רצהבי, קווים לדמותו, עמ' 60. ועתה האריך בזה הרב קאפח א', הרב יוסף קורח, עמ' 208–209.

זכר לציינו בכל אחד מפרסומיו, לדוגמה אזכיר רק את סיוע הרב יוסף קורח ב"ספר המוסר", שנשמט מהמהדיר.[179] מעת לעת אני נתקל במכתבים של הרב קורח, ומהם עולה שהוא זה שסיפק את המידע שהנציח רצהבי במאמריו, ועם כל זה לא טרח רצהבי לציינו כאחד ממקורותיו. ראה למשל את דברי רצהבי על "כתאב אלאצול" [=ספר השורשים] לר' יונה אבן ג'נאח:

> והנה האיר לי המזל, ועלה בידי לגלות כתב יד שלישי של 'כתאב אלאצול', שלא נודע עד כה בעולם המחקר. [...] חקירותיי במשכנות תימן העלו, כי מכתב יד זה נעשה העתק מוסמך על ידי גדול מעתיקי תימן בדור האחרון, ר' שלום קרח [...].[180]

הרב יוסף קורח לא נזכר במילה אחת, אף שמהמכתבים שלנגד עיניי עולה במפורש שהוא המקור העלום של פרופ' רצהבי, והחכימו רבות בנושא.

זכה הרב ולאחר פטירתו ריכז בנו, הרב פנחס, את כתביו והוציא לאור כמה מספריו. במשך השנים נתקלתי בעוד תשובות הלכתיות שכתב כבר בתימן (וגם בארץ), וכן בדרשות בר מצווה שכתב לנערים פה בארץ ישראל, שמועות שהזכירו מלומדים שונים בשמו,[181] ועוד יש מקום לרכזם.[182]

בין כתביו יש לציין את החיבור "חיי שלום" שכתב הרב יוסף קורח על אביו, הרב שלום קורח. לצידו גנוזים עוד עשרות מכתבים ורשימות שונות. ב"ה זכינו וארכיונו של הרב יוסף קורח עדיין מפכה, ומדי פעם מתפרסמים קטעים מהחיבור השלם ורשימות חדשות.

בפרק זה אין המקום להרחיב בשאר ענייני העסקנות שלקח בהם הרב קורח חלק פעיל ואף לא בדוגמות רבות להיותו "איש האשכולות". אזכיר רק

179 היה זה דווקא הרב יוסף קאפח (ספר המוסר, עמ' צט), שציין את העוזרים והמסייעים של רצהבי בעריכת "ספר המוסר", והוסיף את שמו ביניהם, וכתב כך: "ר' יוסף קורח (משום מה נשמט שמו)".

180 רצהבי, כתאב אלאצול, עמ' 274.

181 ראה למשל גרידי, לימוד תורה, עמ' 21.

182 ראה למשל תשובה שנתפרסמה בתוך: עוזירי י', עז ושלום, עמ' רנג–רנד; תשובות שונות שהשיב לרב שלום רדאעי (עדיין בכתב יד), ועוד.

שתי נקודות בקצרה מכל תחום: בתחום העסקנות אזכיר את היותו מוהל, ובתחום האחר אזכיר את כישרונו בכתיבת שירים.

מוהל מומחה

בד בבד עם כל פעולותיו לטובת הקהילה שימש מארי יוסף קורח גם כמוהל. היה זה בשנת תש"א (1941), כשמל את אחד מבני המשפחה. מאז התמחה במילה, ויצא טבעו כמוהל זריז ומומחה. באחד ממכתביו כתב: "משנסע מר יוסף דוד קאפח ומר יח'[יא] נסים, אני המוהל לכל חברתינו. כ"א [=כי אם] אחד מני אלף מרי משה אלצארום [...]".[183] המעניין הוא, שאף שהיה המוהל הדומיננטי בקהילתו, לא היה לו סכין למילה משלו. וגם הסכין שהשתמש בה הייתה כבר "זקנה", כלומר ישנה. ראה למשל מה שכתב באחד ממכתביו:

> נא אדון, אם תמצא ידך להשיג סכין יפה למילה בשבילי, ובפרט אם תמצא כמו שלי אם כבר ידעת אותה, כי אינה שלי. ובעלה דוחקני בשבילה, למרות על מה שהיא זקנה.[184]

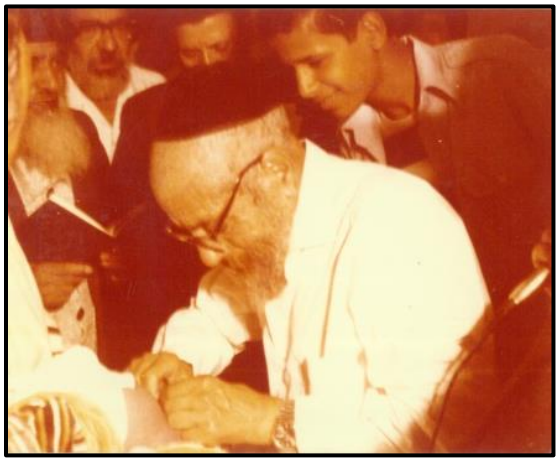

הרב יוסף קורח מקיים את מצוות המילה (באדיבות הרב פנחס קורח)

183 מכתב ליוסף שלום חובארה, ט"ו בתמוז תש"ה (26.06.1946).

184 מכתב ליחיאל כסאר, כ"ב בכסלו תש"ו (27.11.1946).

מושך בעט משוררים

מארי יוסף קורח המשיך את דרך אביו וזקנו שחיברו תפילות, פיוטים ושירים.[185] סגנון שניהם שווה, ולפעמים נראה שיצאו מתחת יד כותב אחד. והשווה לזה מה שכתב אביו, הרב שלום קורח באחת מרשימותיו:

> לפעמים אני מוצא איזה פיוט או שיר ומתפלא מתי עשיתי את זה, ומתוך התבוננות אני מוצא שזה משל בני המחקה אותי, ואשתומם על הדמיון הגדול שבסגנונו וסגנוני, עד שאני חושב שזה משלי ואינו אלא שלו.[186]

לא כל שיריו של הרב יוסף קורח "נכתבו למגֵרה". היו מהם שהושרו בפני קהל ועדה, כמו שכתב בנו, הרב פנחס קורח: "ורבו הרי"א [=הרב יחיא אביעֵ] היה מבקשו לשיר משיריו במסיבות".[187] וכעין זה מצאתי שאף משיריו של אביו, מארי שלום קורח היו משוררים במסיבות, כמו שציין הרב שלום רדאעי:

> בליל צִיפה' (=אירוח) אלחתן בבית הכלה, היו השירים שנאמרו שם, (יא אלמחבוב) [יא כל יא מחבוב], והוא נשיד בנעימת אל המרומם הנהוגה אצלינו בעיר מנאכה וזולתה. אחריה שירה נעימה מחיבור מ"ו שלום קרח המדברת מענין הזמן הדחוק ולחץ האומות לעם ה'.[188]

185 כאן המקום להזכיר גם את "ספר הקינות" שחיבר הרב שלום קורח, ובו הספדים רבים לדוגמה, לתועלת מי שאינו יודע להספיד. רק חלק מהם נדפסו על ידי הרב קורח פ', תוכחות מוסר. כך שיש לתקן את דברי גברא (ר' שלום רדאעי, עמ' כט) שכתב על לקט ההספדים שכתב הרב שלום רדאעי: "למיטב ידיעתי זהו הספר הגדול והחשוב ביותר של קינות והספדים אשר חוברו ונכתבו ע"י חכמי תימן".

186 הרב קורח פ', הרב יוסף קורח, עמ' קפא.

187 הרב קורח פ', הרב יוסף קורח, עמ' קפ.

188 הרב שלום רדאעי, בתוך: גברא, האסיף, עמ' 197.

שירים רבים חיבר מארי יוסף קורח. את רובם חיבר כבר בתימן, וחלק נכבד מהם פורסמו על ידי בנו, הרב פנחס קורח תחת השם "שירת יוסף".[189]

אולם יש להעיר על שיר אחד בשם "אני פעוט" ששורבב לשם בטעות,[190] שכן שיר זה נכתב על ידי הרב יוסף קאפח, כפי שאמר (בהזדמנויות שונות) גם לרב עזרא קורח וגם לרב יעקב שרעבי. לאחר השירים פורסם שם "סדר האזהרות כפי דעת הרמב"ם ז"ל" בסגנון צח וברור.[191] ועוד יש מקום לרכז את שאר שיריו הפזורים בבמות שונות – מהם שפורסמו[192] ומהם שעדיין גנוזים בכתבי יד.[193]

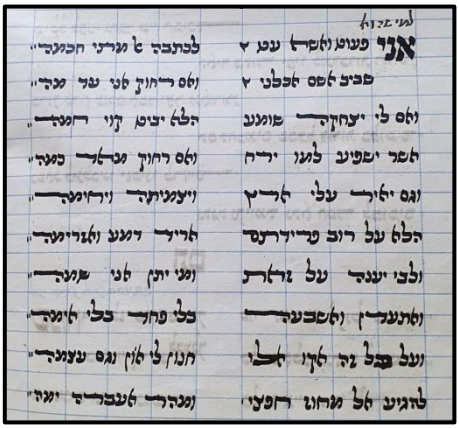

השיר "אני פעוט" בכתב יד הרב יוסף קאפח (ארכיון הרב יוסף קאפח, באדיבות יוסי פרחי)

189 הרב קורח פ', ענף עץ אבות, עמ' תקצט–תרלח.

190 הרב קורח פ', ענף עץ אבות, עמ' תרטו.

191 הרב קורח פ', ענף עץ אבות, עמ' תרלט–תרנד. צילום עמוד מכתב היד הובא שם, עמ' תקצח. אגב אעיר שהעירני הרב יעקב בן אברהם שרעבי, כי בכתב היד נכתב "להאמין שיש שם א־לוה ליצורים", ואילו בנדפס (שם, עמ' תרמב): "לידע שיש שם א־לוה ליצורים".

192 כגון השיר "מאד ירעד לבבי", שנדפס בתוך: נחום, מכמנים, עמ' רסד.

193 כאן המקום להזכיר את עניין השיר "יחיד עולם" שסימנו "יוסף בן שלום קרח". השיר פורסם על ידי רצהבי (קווים לדמותו, עמ' 60), שכתב: "שיר זה נתגלגל לידי בשנת תרצ"ו מקונטרס תימני כתב יד. העתקתיו, ונשמר בידי עד היום. עם פטירתו של ר' יוסף אמרתי באה עתו לראות אור, והריהו לפני הקוראים". הרב פנחס קורח כבר ציין ששיר זה אינו של אביו, אלא של מארי יוסף בן שלום קורח הראשון (סבא של סבא שלו). ראה הרב קורח פ', ענף עץ אבות, עמ' יא, בהערה. ועתה הראני הרב פנחס שכן מצא במכתב שכתב אביו מתימן לרצהבי (בראשית שנות הארבעים), ושם כתב במפורש: "השיר שראית 'יחיד עולם' אינו שלי, ואפשר שהוא לזקיני מו"ר יוסף לפי שאני יוסף ן' מו"ר שלום ן' מו"ר יחיא ן' מו"ר חיים ן' מו"ר יוסף ן' מו"ר שלום <ן'

סוף דבר

במאמר הזה חשפתי רק מעט מאישיותו רבת האנפין של אחד המיוחדים שהעמידה קהילת תימן בדור האחרון – מארי יוסף קורח. במסגרת הזו לא עמדתי כלל על ידיעותיו התורניות והכלליות, על דרשותיו והספדיו וכדו'. למעשה רק הדגשתי כמה נקודות מגוונות בקצרה: הנצחת לשון חכמים, מנהיגותו בבית הכנסת בית אלכסאר, ידיעתו במכמני עולם השירה על בורייה והנצחתה לדורות הבאים, עניין כתיבת מכתביו המרובים דוגמה לעסקנות ול"איש אשכולות".

עסקנותו בקהילה לא ידעה גבול. מלבד תפקידו כמארי בבית הכנסת בית אלכסאר, כמשורר, כמוהל וכדו', כפי שנזכר לעיל, היה לו חלק פעיל במבצעים מסוכנים של הצלת יתומים כדי להצילם מגזרות ההתאסלמות[194] ובחלוקת כספים לעניים ולמלמדים – הן בצנעא הן מחוצה לה.[195]

למעשה הרב יוסף קורח שימש כאיש הקשר בין קהילת צנעא לעולם הרחב. הוא עמד בקשרים עם אישים ומוסדות בארץ ישראל. בארכיונים שונים ובידי עסקנים נשמרו מכתביו החוזרים ונשנים המתארים את מצב העניים ומזרזים לשלוח את העזרה החומרית והכספית. לדברי הרב פנחס

יוסף> ן' יהודה ן' שלום קרח. והם כולם יש בהם הבנה לחבר דברים מה שהן סליחות ופיוטים וכיוצא. ויש נמצאות אצלנו אבל אינן בידינו. ובכל זמן אני אומר לרכשם, ומפני טרדת הזמן לא יכולתי". אגב אעיר, כי השם "יוסף" נשמט ממנו. אולם נזכר על ידי זקנו בדרך קבע, ראה למשל, בתוך: הרב קורח פ', ענף עץ אבות, עמ' קיד, ערב. [גם כשהעתיק רצהבי (מספרות, ארשת ה [תשל"ב], עמ' 165) את הקולופון של "יברך הזבח" לרבי יחיא קורח נשמט ממנו השם "יוסף" בשושלת, אף שהוא מופיע בכתב היד, אך הועתק אל נכון מאותו כתב היד על ידי נחום (צוהר, עמ' פז)].

194 הרב קורח ע', סערת תימן, עמ' קנח; עראקי־קלורמן, יהודי תימן, ב, עמ' 152. פעילותו בעניין הצלת היתומים הייתה בשילוב של עוד אנשים ששמו נפשם מנגד להציל את ילדי ישראל מציפורני השמד, כגון הרב עמרם קורח, הרב יוסף שמן, שלום דראמי, ועוד מסייעים באופן זה או אחר.

195 מכתבי התודה ואישורי קבלת הכספים ששלחו מנהיגי הקהילות השונות פורסמו בכמה מקומות. ראה למשל גלוסקא, למען יהודי תימן, עמ' 202–439.

קורח, אביו "שימש כמזכיר הועד לעזרת עניי תימן שקיבל תמיכות מהתאחדות התימנים באר"י ומארגון עזרת אחים וממגביות שנעשו באר"י כדי לעזור לעניי תימן".[196] אף פעם לא מצאתי שביקש מהם בקשת עזרה פרטית אלא רק עזרה לכל הקהילה.

לצד זה גם קיים מארי יוסף קורח קשרים הדוקים בין קהילת צנעא לשאר המחוזות בתימן. נותרו בידינו מכתבים רבים בענייני החלוקה של כספי התמיכה שניתנו להם, וביותר בענייני העלייה. הוא היה מעדכן כיצד יש להתכונן לעלייה, אם יש להמתין או לצאת לדרך, הטיף להם על השלום וכדו'.

למרות כל זאת, נדמה שגולת הכותרת של כל מפעליו היא הקמת בית הספר החדש וניהולו. את כל כוחו ומרצו השקיע בהקמת בית הספר, בפיתוחו ובשכלולו. זיכרונותיו על בית הספר התפרסמו במאמר מיוחד בגיליון זה, אך עוד יש מקום להרחיב על כל הנושא לא רק בפן ההיסטורי אלא גם בפן הדידקטי־חינוכי, ועוד חזון למועד.

ביבליוגרפיה

אביעֹ, איש על העדה — הרב שמואל אביעֹ (לבני), **איש על העדה – חידושי מאור הגולה הגאון כמוהר"ר יחיא אלאביעֹ על משנה תורה להרמב"ם**, קריית־אונו תשע"ו

אושרי, וחקר כבודם — יואל אושרי, "וחקר כבודם כבוד – זיכרונותיי עם הרב יוסף צובירי", **תהודה** 38 (תש"ף), עמ' 9–32

אלנדאף, מנהגי ומסורת — הרב אברהם אלנדאף, מנהגי ומסורת התימן, ישראל מאיר אלנדאף (מהדיר), **כל כתבי בעל ענף חיים**, א, בני־ברק תשע"ח, עמ' רעד–רפא

בן־נון, הלימודים בתימן — אדם בן־נון, "הרב שלמה קורח: הלימודים בתימן אצל מארי יחיא אלשיך", **תהודה** 36 (תש"ף), עמ' 9–30

196 הרב קורח פ', הרב יוסף קורח, עמ' קפ.

בן־נון, הספד ----, "הספד הרב צובירי על רבי יוסף עמר אטוחנה", **תהודה** 37 (תש"ף), עמ' 9–38

בן־נון, זיכרון הרב צובירי ----, "זיכרון להולכים – הרב יוסף בן יעקב צובירי", **תהודה** 37 (תש"ף), עמ' 311–352

בן־נון, זיכרון חיים השאש ----, **זיכרון להולכים – מארי חיים בן אברהם השאש זצ"ל**, [בני־ברק] תשע"ה

בן־נון, זיכרון חיים צאלח ----, **זיכרון להולכים – מארי חיים בן משה צאלח (צדוק) זצ"ל**, [בני־ברק] תשע"ד

בן־נון, זיכרון סעיד יצחק ----, "זיכרון להולכים – הרב סעדיה (סעיד) בן מארי יצחק יצחק (הלוי) זצ"ל", בתוך: **משמרת הלוי**, פתח־תקווה תשע"ו, עמ' 54–68

בן־נון, זיכרון עזרי צאלח ----, **זיכרון להולכים – מארי עזרי בן מארי חיים צאלח (צדוק) זצ"ל**, [בני־ברק] תשע"ב

בן־נון, זיכרון שמעון דהבאני ----, **זיכרון להולכים – מארי שמעון בן יהודה דהבאני זצ"ל**, [בני־ברק] תשע"ז

בן־נון, חקר נוסחאות ----, "חקר נוסחאות התרגום בכתבי היד התימניים על ידי רבני תימן וחכמיה", **מסורה ליוסף** ח, נתניה תשע"ד, עמ' 199–257

בן־נון, כתה"י התימניים ----, "כתבי היד התימניים של התורה והמסורת המשתקפת מהם בהשוואה למסורת הכתיב הניקוד והטעמים שבכתר בן אשר ול'חלק הדקדוק' של מהרי"ץ", עבודת דוקטור באוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשע"ו

בן־נון, לימוד המשנה ----, "סדר לימוד המשנה במשכנות תימן", **תימא** יד (תשע"ז), עמ' 71–89

בן־נון, למנצח בנגינות ----, "למנצח בנגינת מזמור שיר – מענה הרב יוסף קאפח בעניין ספר התהילים במשכנות תימן", **יובל** י (תשפ"א), ירושלים, התקבל לפרסום

בן־נון, מבוא למנוה"מ ----- ,"מבוא", בתוך: **מנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב**, בני־ברק תשע"ב, עמ' 71–122

בר־אשר, מילים וצורותיהן משה בר־אשר, "מלים וצורותיהן: לאור המשקע העברי בערבית היהודית החדשה ולאור מסורות הלשון", בתוך: יצחק גלוסקא, צמח קיסר (עורכים), **ספר שבטיאל – מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות**, רמת־גן תשנ"ב, עמ' 22–31

גברא, אנציקלופדיה משה גברא, **אנציקלופדיה לחכמי תימן**, א–ב, בני־ברק תשס"א–תשס"ג

גברא, ר' שלום רדאעי ----- , **ר' שלום רדאעי וחיבוריו תאניה ואניה, האסיף ומערכי לב**, בני־ברק תשנ"ט

גויטיין, התימנים שלמה דב גויטיין, **התימנים – היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח**, ירושלים תשמ"ג

גיאת, פרקים חיים גיאת, "פרקים מחיי הילדים ברובע היהודי בצנעא – זיכרונות ילדות", **תהודה** 27 (תשע"א), עמ' 124–128

גימאני, מגיד צדק אהרן גימאני, "'מגיד צדק': על בתי כנסת שבצנעא", **כנישתא** 3 (תשס"ז), עמ' נט–צד

גימאני, מצנעא לת"א ----- ,"מצנעא לתל־אביב: מכתבים מהרב יוסף קורח לפרופ' יהודה רצהבי", **תהודה** 39 (תשפ"א), עמ' 119–154

גלוסקא, למען יהודי תימן זכריה גלוסקא, **למען יהודי תימן מאת זכריה גולסקא ז"ל** (בעריכת שמעון גרידי), ירושלים תשל"ד

גמליאל מ', דרכיי סיפרתי משה גמליאל, **דרכי ספרתי**, רעננה תשס"ז

גמליאל ש', בתי הכנסת הרב שלום גמליאל, **בתי הכנסת בצנעא בירת תימן**, א–ג, ירושלים תשנ"ז–תשנ"ח

גמליאל ש', חכמי היהודים ----- (עורך), **חכמי היהודים בתימן בדורנו ועד סמוך לתקופת התנאים**, ירושלים תשנ"ב

גמליאל ש', פעמי העלייה ----, **פעמי העליה מתימן**, ירושלים תשמ"ט

גמליאל ש', פקודי תימן ----, **פקודי תימן – מס החסות בתימן**, ירושלים תשמ"ב

גרידי, לימוד תורה שמעון גרידי, **למוד תורה בתימן**, ירושלים תשמ"ז

חבשוש, משפחת חבשוש יחיאל חבשוש, **משפחת חבשוש**, א–ב, [ירושלים] תשמ"ו

חבשוש, שני המאורות ----, **שני המאורות**, א–ב, תל־אביב תשמ"ז–תשמ"ט

חובארה, בתלאות תימן יוסף שלום חובארה, **בתלאות תימן וירושלים**, ירושלים תש"ל

חובארה, תכלאל קדמונים ---- (מהדיר), **תכלאל קדמונים**, ירושלים תשכ"ד

חמדי וקורח, מדרש מועדים הרב אהרן חמדי והרב עזרא קורח, **מדרש רבי דוד הנגיד – דרשות למועדי החודש השביעי ומדרש לתשעה באב**, קריית־אונו תש"ס

חמדי, חוכמה ומוסר הרב אהרן חמדי, **חכמה ומוסר**, נתניה תשנ"ו

חסיד, מנורת המאור יוסף חסיד, **מנורת המאור**, ירושלים תשל"ז

טובי, יהודי תימן יוסף טובי, **יהודי תימן במאה הי"ט**, תל־אביב תשל"ו

יצהרי מ', הייתי בן ערובה מרדכי יצהרי, **הייתי בן ערובה**, ראש־העין תשמ"ט

יצהרי מ', חיים סוערים ----, **חיים סוערים**, ירושלים תשנ"ו

יצהרי מ', פרקים ----, **פרקים במורשת יהדות תימן – מחקרים בנושאים שונים**, ראש־העין תשע"ו

יצהרי צ', כך ברחתי הרב צדוק יצהרי, **כך ברחתי מתימן**, ראש העין תשמ"ח

יצחק הלוי א', למנצח לבני הרב אבירן יצחק הלוי, "למנצח לבני קורח מזמור – לקט מכתבים", **תהודה** 39 (תשפ"א), עמ' 175–184

יצחק הלוי י', מגלות לגאולה יהודה יצחק הלוי, **מגלות לגאולה**, חולון תשנ"א

יצחק הלוי ש', דברי שלום — הרב שלום יצחק הלוי, "דברי שלום", בתוך: **חלק הדקדוק למהרי"ץ על התורה עם באור דברי שלום**, ירושלים תש"ל

כץ, מדרש בראשית — הרב אברהם יצחק כץ, **מדרש רבי דוד הנגיד – בראשית**, ירושלים תשכ"ד

כץ, מדרש שמות — -----, **מדרש רבי דוד הנגיד – שמות**, ירושלים תשכ"ח

לוי, הולך תמים — אביבית לוי, **הולך תמים: מורשתו, חייו ופועלו של הרב יוסף קאפח**, ירושלים תשס"ג

מדינה, חלוצי העלייה — שלום מדינה, "חלוצי העלייה הראשונה מתימן", בתוך: יוסף דחוח־הלוי (עורך), **מבועי אפיקים – מחקרים במורשת יהדות תימן ובתרבותה**, תל־אביב תשנ"ו, עמ' 489–502

מהר"ד ומהר"י משרקי, רביד הזהב — רבי דוד משרקי ורבי יחיא משרקי (מהר"ד ומהר"י משרקי), **ספר רביד הזהב שאלות ותשובות**, תל־אביב תשט"ו

מנצורה, מרבד הקסמים — הרב שלום מנצורה, **עליית מרבד הקסמים**, בני־ברק תשס"ג

מצמוני, העלייה הראשונה — הרב יוסף מצמוני, "העלייה הראשונה מארץ התימן לארץ ישראל והרפתקאותיה", בתוך: אברהם עובדיה, **נתיבות תימן וציון**, תל־אביב תשמ"ה, עמ' 207–246

משולם, ספר דמאר — עוזיהו משולם, **ספר דמאר: הקהילה היהודית בדמאר: הווי חיים, דמויות ואירועים**, [חמ"ד] תשע"ט

נחום, התעודה — יהודה לוי נחום, **ספר התעודה מחשיפת גנזי תימן**, חולון תשנ"ו

נחום, חשיפת גנוזים — -----, **חשיפת גנוזים מתימן**, חולון תשל"א

נחום, מכמנים — -----, **מכמנים מחשיפת גנזי תימן**, תל־אביב התש"ן

נחום, מצפונות — -----, **מצפונות יהודי תימן**, תל־אביב תשמ"ז

נחום, צוהר — -----, **צהר לחשיפת גנזי תימן**, תל־אביב תשמ"ו

סולימאן, שרשרות גבלות — הרב זכריה סולימאן, **שרשרות גבלות: זכרונות מהעיר גיבלה שבתימן**, קריית־אונו תשע"ח

ספיר, אבן ספיר — הרב יעקב ספיר, **אבן ספיר**, א–ב, ליק 1866 [דפוס צילום: ירושלים תש"ל]

עוזירי י', עֹז ושלום — יאיר עוזירי, **עוז ושלום – ספר זיכרון לכמוה"ר שלום בן אברהם עוזירי זצ"ל**, קריית־אונו תשע"ח

עוזירי ע', מלאך ה' — הרב עמרם עוזירי, **מלאך ה' – מתולדות חייו של רבינו ישראל עזירי זתע"א**, [רעננה] תש"ף

עוזרי, גלי אור — שלום עוזרי, **גלי אור – פרקי היסטוריה**, תל־אביב תשל"ד

עמיהוד, שיח שפתותינו — שלמה עמיהוד (מהדיר), **שיח שפתותינו**, א, בת־ים תש"ס

עראקי הכהן ובן־נון, מבוא לשבועות — הרב יוסף עראקי הכהן ואדם בן־נון, "מבוא", בתוך: **סידור כנסת הגדולה השלם לשבועות**, בני־ברק תשס"ז, עמ' 395–403

עראקי־קלורמן, יהודי תימן — בת־ציון עראקי־קלורמן, **יהודי תימן – היסטוריה, חברה, תרבות**, א–ג, רעננה תשס"ה–תשס"ח

ערוסי, מחקרי מורשת — הרב רצון ערוסי, "מחקרי מורשת בימינו", בתוך: אהרן גימאני, רצון ערוסי ושאול רגב (עורכים), **בני תימן: מחקרים ביהדות תימן ומורשתה**, [רמת־גן] תשע"א, עמ' 9–21

צדוק א', אחד היה — הרב אליקים צדוק, **אחד היה אברהם**, יד־בנימין תשע"ח

צדוק ח', באוהלי תימן — חיים צדוק, **באהלי תימן**, תל־אביב תשמ"א

צדוק י', מאבקים — יוסף צדוק, **מאבקים ותמורות**, תל־אביב תשמ"ט

צדוק מ', יהודי תימן — משה צדוק, **יהודי תימן תולדותיהם ואורחות חייהם**, תל־אביב תשכ"ז

צדוק מ', מחשבת ישראל — -----, **מחשבת ישראל בתימן**, תל־אביב 1986

צובירי יו', נפש — הרב יוסף צובירי, "מתולדותיו", בתוך: הרב יוסף צובירי (עורך), **נפש לכהר"ר סעדיה בר' יוסף עוזירי זצוק"ל במלאת שלשים לפטירתו**, תל־אביב יפו תשי"ד, עמ' 5–7

צובירי יו', סידור כנה"ג — -----, **סדור כנסת הגדולה** (עם פירוש אמ"ת ויצי"ב), א, תל־אביב יפו תשל"ו

צובירי יצ', מצנעא עד ציון — יצחק צובירי, **מצנעא עד ציון**, קריית־אונו תשנ"ב

צוריאלי, מכתבי משפחת — יוסף צוריאלי, "מכתבי משפחת ר' ישראל צובירי", **תהודה** 38 (תש"ף), עמ' 211–284

צוריאלי, תמורות בחינוך — -----, **תמורות בחינוך בתימן (תרס"ג–תש"ח 1903–1948)**, ירושלים תש"ן

קאפח א', גדולי תימן — הרב אהרן קאפח, **גדולי רבני תימן**, ירושלים תשמ"ט

קאפח א', הרב משה אביעֹ — -----, "מו"ר הרה"ג משה בהרה"ג יחיא אביעֹ", בתוך: **יריעות אהרן**, ירושלים תשס"ג, עמ' 184–185 [נדפס שוב בתוך: הרב שמואל אביעֹ (לבני), **איש על העדה – חידושי מאור הגולה הגאון כמוהר"ר יחיא אלאביעֹ על משנה תורה להרמב"ם**, קריית־אונו תשע"ו, עמ' 255–256]

קאפח א', יריעות אהרן — -----, **יריעות אהרן**, ירושלים תשס"ג

קאפח א', מתהלך בתומו — -----, **מתהלך בתומו צדיק – ספר הזכרון לאליה גיאת**, בני־ברק תשס"א

קאפח א', עיונים — -----, "עיונים בפסקי הרב יחיא קאפח זצ"ל", בתוך: אילת אטינגר ודני בר־מעוז (עורכים), **מטוב יוסף – ספר היובל לכבוד פרופ' יוסף טובי**, ב, חיפה תשע"א, עמ' 125–143

קאפח יו', דברי זיכרון — הרב יוסף קאפח, "דברי זכרון לזכר הרה"ג כמה"ר רצון (רצ'א) צארם ז"ל", בתוך: **ספר תורת חובות הלבבות**, ירושלים תשל"ג, עמ' תמג–תנה [נדפס שוב בשם: "הרה"ג כמה"ר רצון צארם ז"ל" בתוך: יוסף טובי (עורך), **כתבים**, ב, ירושלים תשס"ב, עמ' 1035–1045]

קאפח יו', דברי צדיקים — -----, "דברי צדיקים וזכרונם בתימן – רשימת חיבורי חכמי תימן לרב יחיא קאפח זצ"ל", **תימא** א (תש"ן), עמ' 7–28 [נדפס שוב בתוך: יוסף טובי (עורך), **כתבים**, ג, ירושלים תשס"ב, עמ' 1371–1392]

קאפח יו', הליכות תימן — -----, **הליכות תימן**, ירושלים תשל"ח

קאפח יו', הרב חיים קורח — -----, "הרה"ג רבי חיים קרח זצ"ל", בתוך: יוסף טובי (עורך), **כתבים**, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 1001–1004 [נדפס לראשונה בשם: "קוים לדמותו של הרה"ג ר' חיים קרח זצ"ל", **המסילה** ב (תשי"ז), עמ' 3–5; נדפס שנית בתוך: **חמש מגילות** (הוצאת שמעון נגאר), חמ"ד תש"ל, עמ' 7–9]

קאפח יו', הרמב"ם וגולת — -----, "הרמב"ם וגולת תימן", **סיני** מג (תשי"ח), עמ' רנה–רסב [נדפס שוב בתוך: יוסף טובי (עורך), **כתבים**, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 675–681]

קאפח יו', מעתיקי ספרים — -----, "כותבי ומעתיקי ספרים בתימן", **מחניים** קו (תשכ"ו) קנב–קנז [נדפס שוב בתוך: יוסף טובי (עורך), **כתבים**, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 961–965]

קאפח יו', ספר המוסר — -----, "ספר המוסר לר' זכריה [יחיא] אלצ'אהרי מהדורת ר' יהודה רצהבי הוצאת מכון בן־צבי באוניברסיטה העברית [ביקורת]", **סיני** נח (תשכ"ו), עמ' צח–קב

קאפח יו', ספר המעלות ----- (מהדיר), "ספר המעלות לדרגות ימות המשיח [כתאב אלמראקי אלי רתב ימות המשיח]", בתוך: **מחשבה ומוסר**, קריית־אונו תשמ"ד, עמ' קמא–קעב [נדפס לראשונה בתוך: **תלפיות** ט (תש"ל), עמ' 613–649]

קאפח יח', מלחמות השם הרב יחיא קאפח, **מלחמות השם**, ירושלים תרצ"א

קארה, אחידות ושוני יחיאל קארה, "אחידות ושוני במסורות הקריאה שלבני תימן בארמית הבבלית", **מסורות** ב (תשמ"ו), עמ' 79–102

קארה, מסורות קריאה -----, "מסורות הקריאה המשתקפות בניקודו של התלמוד הבבלי על פי מסורת תימן", בתוך: יצחק גלוסקא, צמח קיסר (עורכים), **ספר שבטיאל – מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות**, רמת־גן תשנ"ב, עמ' 188–203

קורח ע', סערת תימן הרב עמרם קורח, **סערת תימן**, ירושלים תשנ"ג

קורח פ', הרב יוסף קורח הרב פנחס קורח, "הרב רבי יוסף ב"ר שלום קרח", בתוך: הרב שלום גמליאל (עורך), **חכמי היהודים בתימן בדורנו ועד סמוך לתקופת התנאים**, ירושלים תשנ"ב, עמ' קעט–קפא [נדפס בשנית בתוך: **ענף עץ אבות**, בני־ברק תשנ"ד, עמ' תתקכז–תתקל; נדפס בשלישית בתוך: **אהל יוסף**, בני־ברק תשס"ט, עמ' ד–ו; נדפס ברביעית בתוך: **אסופת מאמרים ממשנתו של מורינו ורבינו הגאון רבי פנחס קורח שליט"א**, קרית־ספר תשע"א, עמ' תקסב–תקסה]

קורח פ', פתיחה -----, "פתיחה" בתוך: **ספר השירים (דיואן) דיואן מזמור שיר**, בני־ברק תשס"ב, ללא ציון מספרי עמודים

קורח פ', רבי אברהם קארה — הרב פנחס קורח, "הרב רבי יוסף ב"ר שלום קרח", בתוך: הרב שלום גמליאל (עורך), **חכמי היהודים בתימן בדורנו ועד סמוך לתקופת התנאים**, ירושלים תשנ"ב, עמ' קסד [נדפס בשנית בתוך: **אסופת מאמרים ממשנתו של מורינו ורבינו הגאון רבי פנחס קורח שליט"א**, קרית־ספר תשע"א, עמ' תקמד–תקמו]

קורח פ', תוכחות מוסר — -----, "תוכחות מוסר", בתוך: **אורח מישור**, בני־ברק תש"ע

קורח שלום, איגרת בוכים — הרב שלום קורח, **אגרת בוכים**, בית־שמש תשכ"ג

קורח שלמה, עריכת שולחן — הרב שלמה קורח, **עריכת שולחן – ילקוט חיים**, אורח חיים, ג, בני־ברק תשס"ג

רוטשטיין, שו"ת הר"ף — הרב דב צבי רוטשטיין, **שאלות ותשובות הר"ף**, ניר־יורק תשל"ה

רצהבי, יסורי עלייה — יהודה רצהבי, "יסורי עלייה לארץ ישראל באיגרת תימנית", **פעמים** 94–95 (תשס"ג), עמ' 217–220

רצהבי, כתאב אלאצול — -----, "'כתאב אלאצול' לר' יונה בן ג'נאח (מילואים ותיקונים מתוך כתב יד תימני בלתי נודע)", **לשוננו** ל (תשכ"ו), עמ' 273–295

רצהבי, לשונות עבריים — -----, "לשונות עבריים באיגרותיהם של בני תימן", **לשוננו לעם** כה (תשל"ד), עמ' 175–182

רצהבי, מילואים לרס"ג — -----, "מלואים לפירוש הרס"ג לאיוב", **סיני** לז (תשט"ו), עמ' שטז–שסג

רצהבי, קווים לדמותו — -----, "קווים לדמותו של ר' יוסף קַרַח", **אפיקים** צז–צח (תשנ"א), עמ' 60–61

שלמה־אכלופי, היכל מלך — הרב אלמוג שלמה־אכלופי, "היכל מלך", **הלכה ומסורה** כג (אלול תשע"ט), עמ' תעה–תקכז

שער, צנעא וסביבתה — יוסף שער (עורך), **צנעא וסביבתה – בצילומי יחיאל חייבי**, תל־אביב תשנ"ט